

ÚVAHY O OBECNÝCH ZÁLEŽITOSTECH

1980

ČLOVĚK A VÝCHOVA

Anka Bílková

Lhostejnost k veřejným záležitostem a neutrální stanovisko k politice jsou sami o sobě dostatečným zdrojem růstu totalitního hnutí.

Hannah Arendt: O původu totalitarismu

1. Obecné vysvětlení.

Základní problém, který dnes řeší v té či oné podobě všechny společenské vědy, je vztah jedince a společnosti. Mám na mysli zdravého jedince, to jest člověka, který dostal darem život v jeho neporušené celistvosti tělesného a duševního, a který chápe, že tento dar je zároveň úkol. Úkol stát se samostatným, schopným zodpovědnosti za sebe, za druhé, za svět vůbec.

Společností rozumím organické sepětí bytostí plně lidsky vyvinutých, spojených společně sdíleným smyslem života, pro který pracují v různých sociálních útvarech /vedle rodiny např. v továrnách, školách, nemocnicích, administrativně správních úřadech atd./.

V minulosti a současnosti probíhal a probíhá neustále se obnovující proces rovnováhy mezi životem jednotlivce a životem celku. Jde o to, aby člověka v jeho vývojových potřebách společnost netísnila či dokonce nenarušovala

a zase naopak, aby jednotliví lidé svým chováním neohrožovali život celku. Všichni víme, že výkyv na tu či onu stranu je nejen možný ale běžný, a že o patřičnou proporcionalitu nutno v každé generaci opakovaně usilovat. Každý průměrně rozumný a zodpovědný dospělý uzná, že jsou nutná určitá omezení, aby např. lidé s nezvládnutými pudově afektivními impulzy neohrožovali druhé a naopak, že je vhodné a nutné čas od času dohlédnout na to, aby jednotlivé společenské instituce neodůvodněně a bezohledně neomezovaly a nerozvracely životní cesty jednotlivců.

Bohužel žijeme v zemi, kde v poválečném období došlo k posílení resp. totálnímu prosazení vlivu celku na všechny oblasti života člověka.

Jde nejen o důsledky obecně známého politického vývoje u nás, ale i o určitou světovou tendenci, vyplývající z nutnosti nových způsobů organizace společného /tj. sociálního/ života s ohledem na obrovský vzestup počtu lidí, rozsah a aplikaci vědeckého poznání atd.

Na místo individuálních zřetelů je nutno v rozumné míře /a zde je jeden z problémů/ stále více prosazovat i zřetel společný /či společnější/ - což se v různých zemích děje různým způsobem.

Vztah jedinec - společnost se proto

stal předmětem analýzy z mnoha hledisek. Právo, historie, filosofie, psychologie, sociologie atd. se zabývají zkoumáním současného stavu a tam, kde je to možné, formulují zásady soužití tak, abyani jedna ze zúčastněných stran nebyla poškozena ba naopak, aby stav věcí a záležitostí byl takový, že zdárný růst a vývoj jednotlivce zcela samozřejmě prospěje růstu a vývoji společnosti a naopak, společnost /resp. společenská instituce/ k tomu bude vhodné podmínky vytvářet.

Ale lidé v mnohých zemích k hlubší lidskosti nerostou a nevyvíjejí se a společností se jako celek rovněž humanizují nerovnoměrně. Tu to skutečnost reflektoval Albert Einstein, když v r. 1949 v článku "Proč socialismus" napsal: ".... došel jsem k bodu, kdy mohu jasně určit, co pro mne představuje podstatu krize naší doby. Týká se vztahu jednotlivce a společnosti. Jednotlivec si stále více uvědomuje svoji závislost na společnosti. Ta však pro něj není pozitivní záležitostí, organickým poutem, ochrannou silou, ale spíše hrozbou jeho přirozeným právům či dokonce jeho ekonomické existenci.

Navíc jeho postavení ve společnosti je takové, že egoistická směřování jeho přirozeného uspořádání jsou stále více rozvíjena, zatímco jeho sociální směřování, která jsou

přirozeně slabší, jsou progresívně oslabována. Všichni lidé, ať je jejich postavení ve společnosti jakékoli, tímto procesem trpí. Nevědomí vězni svého vlastního egoismu cítí se nejisti, osamělí a zbaveni naivního, jednoduchého, prostého potěšení ze života. Člověk může najít smysl svého krátkého a pomíjejícího života jen ve službě společnosti".^{1/} Citováno podle E. Fromm: *Sane Society*, London, Routledge and Paul Kegan, 1973, str. 232.

Zvolili jsme tato slova pro závažnost a prostotu pravdy, kterou osvojíme-li si, důstojně přežijeme nejhorší útlak a budeme moci tvořit a milovat dále. Ne-li, budeme postupně citově, mravně a duchovně odumírat a skončíme ve všeobecném chaosu jako jedni z prvních.

Bez práce pro společnost nemůže být smysluplně prožít žádný jednotlivý život a bez práce celku pro růst a vývoj jednotlivců nemůže být ohroženo zcela všechno.

Jak prosté a jak nesmírně složité. Nutno vždy a znova respektovat přirozená práva jednotlivce /o jeho ekonomické existenci ani nemluví/, aby byly vytvořeny předpoklady pro jeho nadindividuální směřování. Jestliže se tomuto nedaří, dochází k oslabování vzájemných pout a k postupné dizintegraci života všech.

Cesta jednotlivce od okamžiku jeho zrodu k biopsychické a sociální zralosti je dlouhá

a velmi složitá. Lidská bytost se ve svém počátku vyvíjí v naprosté závislosti na prostředí, které pouhým faktem biologického zrání nemůže sama zvládnout, případně překonat. Do společnosti, ve které má žít, se postupně začleňuje. Vývoj bezmocného organismu v uvědoměnou sociální bytost trvá asi 25 - 30 let, to jest doba, kdy je zhruba dosaženo začlenění do struktury a dynamiky společenských vztahů a útvarů.

Řeči, všem kulturním znalostem, dovednostem a návykům, konkrétním či symbolickým aktivitám se dítě učí v rodině, ve škole, na ulici, v kině atd. Z logiky života samého vyplývá, že je nutno mezi jedince a život mezi lidmi vložit zvláštní článek zprostředkující poznání. Tím je výchova a vzdělání, která se odehrává v nejrozličnějších prostředích od rána do večera. Nejde o nic jiného než o ovlivňování nezkušeného jedince tak, aby přijal nezbytné společně sdílené hodnoty a normy a řídil se principy organizace společenských vztahů.

Tam, kde se dospělá generace "shodla" v tom, co jsou základní lidské hodnoty a ona složitá dialektika práv a povinností každého člověka, tam se výchova a vzdělání daří přispívat k udržení a rozvoji života ve všech jeho dimenzích. Kde toto obecné povědomí a usilování chybí, tam stojí individuální i společenský život na pokraji katastrofy.

Osamělost ... je těsně spjata s pocitem vykořeněnosti a zbytečnosti, který je prokletím moderních mas od začátku industriální revoluce.

Hannah Arendt: O původu totalitarismu

2. Nová scéna života.

V posledních 100 - 150 letech u nás proběhla, podobně jako jinde v Evropě, výrazná industrializace a urbanizace. Obojí ve svých důsledcích znamenalo zásadní proměnu venkova a růst městského prostředí.

Uvažujme nejprve o životě člověka v tradičním venkovském společenství, kde základní společenskou jednotkou byla rodina, která je zcela rozhodujícím prostředím nejen biologické, ale i kulturní kontinuity lidského života. V rodině se formují první lidské vztahy, kontakty, životní jistoty, bezprostřední postoje vůči okolnímu světu a světový názor.

Tradiční venkovské společenství bylo organickým sepětím několika desítek rodin, které se na určitém území zabývaly zemědělstvím, řemesly, případně obchodem, a které společně prožívaly všechny velké chvíle života: narození, svatby, smrt, náboženské svátky. Šlo o nevelkou skupinu lidí, kde se všichni znali tváří v tvář, kde se bylo možno naučit vše podstatné pozorováním, nápodobou, soutě-

ží, spoluprací či nepřátelstvím atd., kde se tradiovaly staré zvyky, příběhy, historie jednotlivých rodů tak, že každý znal životní cestu svých předchůdců a mohl si z toho zhruba odvodit představu o své vlastní. Budoucnost obvykle neskýtala žádná velká překvapení - většinou šlo o sled přesně určených pozic s pevně vytýčenými normami jednání. Dítě bylo velmi brzy poučeno, jaké chování si smí dovolit. Dospívající chlapec dobře věděl, co se od něho očekává. Mladý muž - hospodář znal své práva a povinnosti s ohledem na dosavadní zvyklosti zcela přesně - podobně jako výměnkář, atd. Pracoval zde "mechanismus" chování orientovaného na tradici, který znamenal řadu vnějších určení, přímo mezení a který nedával mnoho alternativ pro osobní volbu k proniknutí do sítě sociálních vztahů. V přijatých mezích byl člověk pánem svého domova a hospodářství /případně dílny, obchodu/, které se nalézaly na jednom místě, pod jednou střechou. A vezmeme-li v úvahu zasazení veškerého života do přírodního prostředí, pochopíme, že sepětí člověka s člověkem, s rostlinami, zvířaty apod. bylo hluboké, bezprostřední a zcela přirozeně vedlo k realistickým, nesentimentálním, tj. zdravým prožitkům a postojům.

Přírodní prostředí převládalo nad so-

ciálním. Svět lidí a jejich výtvorů byl jednoduchý a tvrdý, ale byl jedinci vnější oporou, protože v dobrém či zlém vytvářel pevný rámec pro jeho veškeré chování.

Rozpad tradiční sociální struktury venkova znamenal pro tzv. moderního člověka vykořevení jak z rodné půdy, tak z vícevrstevnaté velké rodiny resp. rodině-příbuzenského klanu. S úbytkem vnějších nezbytností a předem vymezených práv a povinností stoupily nároky na vnitřní rozhodování každého člověka, jak naložit se svým životem. Jak říká francouzský sociolog Jean Fourastié: "... musí zakládat své postavení sám na sobě, přesněji řečeno na vlastní činnosti, na vlastním myšlení." /viz "40 000 hodin", Mladá fronta, Praha, 1979, 128 s./.

Zmizela stará omezení, nejhorší fyzická dřina a sociální křivdy /zde čtenáři věz, že zatím uvažujeme obecně/ atd. - nastalo však všeobecné ulehčení života, nabyli hlubšího smyslu? Takto se ptají a s odpovědí váhají všichni samostatně myslící a hluboce prožívající lidé průmyslově vyspělých zemí.

U nás dnes žije více než polovina obyvatelstva ve městech. Sociologické charakteristiky vzájemného soužití jsou zde zcela opačné těm, které byly příznačné pro venkovské společenství.

Ve městech je velký počet lidí, kteří se nemohou osobně znát. Styk je zprostředkován ponejvíce psaným projevem - dopisy, novinami, úředními sděleními apod. Sociální prostředí je nepřehledné - lidé se od sebe liší rozmanitými profesemi, stupni dosaženého vzdělání, způsoby bydlení, oblékání, vychovávání dětí atd.

Rodina nedomínuje ani v životě skupiny, ani v životě jednotlivce, protože se musí stále více o vliv na své členy dělit s dalšími institucemi. Místo práce je odděleno od místa bydliště. Ženy podobně jako muži jsou většinu dne mimo domov. Žije se bez orientace na minulost, v diskontinuitě, ve věčném přizpůsobování se novému, neznámému. Neustálá změna znamená, že životní cesty jsou neurčené, dosavadní hodnoty mravní, duchovní aj. na ústupu či zcela vymizelé a nové hodnoty se buď ještě nezrodily anebo jsou shledávány nepřijatelnými.

Příroda má v životě člověka stále menší místo. Dřívější poměr úcty a spolupráce byl nahrazen bezcitným utilitárním přístupem, který vše živé drancuje, případně zcela ničí. Umělé tj. člověkem vytvořené prostředí betonu, asfaltu a sociálních imperativů zcela převládlo nad jakoukoli přirozenou tkání života.

Vedle sebe žijí nikoli jednotlivci či rodiny, ale velké soubory lidí sjednocených sta-

tistickým tříděním: nájemníci, poplatníci, pracovní síly, studenti, motoristé, straníci, voliči atd.

V životě rozhoduje ne přijatá vnitřní norma, ale mínění druhých. Ne boj o život v rovině hledání jeho naplnění a smyslu, ale boj o moc, peníze, spotřební statky, prestiž.

Původní široce rozvětvená rodina živnostenského typu byla relativně samostatnou a nezávislou jednotkou. Zde se vyrábělo, rodilo, a umíralo, vychovávaly se děti. Šlo o pevnou strukturu jednání, událostí a významů. Mnohým se to jistě nelíbilo, ale fungovalo to. Stabílně tak či onak, podle toho, jak sám život dal i bral.

Městská rodina je malá tzv. nukleárního typu. To znamená pouze rodiče a 1 - 2 děti, případně prarodiče. Zde vůči sociálnímu prostředí platí otevřenost a větší nezávislost. Vyrábí se jinde, rodí i umírá jinde. Výchova má své místo ve speciálních institucích jako jsou jesle, školky, školy a další přílehlé organizace. Mladé ženy jsou takzvaně emancipované. Manželé rovněž - obvykle to znamená, že zdaleka ne vždy sdílejí společný stůl a lože, ale že jejich soužití nabralo různých, často až bizarních podob. Rozvody, duševní poruchy, alkohol, promiskuita, nedostatečná péče o děti - to jsou jen některá námátkou vybraná zla vy-

povídající o postupující dezintegraci nejvýznamnějšího místa v životě člověka.

Ukazuje se, že ne každý unese ono vyvážení z tradičních pout pokrevních svazků a příslušnosti k půdě. Ne každý projde všemi křížovatkami a scestími životních rozhodnutí a voleb v plném spoléhání na vlastní síly rozumu a srdce k jediné možnému cíli: k vlastní i obecné lidskosti.

Život je nejen tajemný a mocný dar, ale především zavazující úkol. V dnešní době se zapomíná na obojí. Naši předkové si byli hodnoty života dobře vědomi - vždyť pro něj museli každodenně těžce hmatatelně pracovat. Život to byla zima, horko, dostatek, nouze. Nemoci, brzké umírání. Nepřeberná paleta barev, linií, zvuků. Formy, obsahy, smyslová konkrétnost všeho druhu. Ostré vědomí vnějšího světa, hluboké cítění, síla či slabost. Právo či bezprávi. Vítězství nebo prohra. Zkrátka všechno, jenom ne malátná, všeprostupující polovičatost, torzovitost, mlhavost v cílech i prožívání. Únava, skepse, nihilismus. Oficiální optimismus spolu se zkorumpovaností nevidaných rozměrů. Úniky do estetického, ireálního, neosobního, do stereotypu aparátů, partají či sexuálních excesů. Konec jakékoli víry; rezignace či nesmyslná revolta - a to vše s lepším bydlením, oblékáním, racionální výživou

a péčí o zdraví.

S pádem tradičních opor nutně vzrostly nároky na formální výchovu a vzdělání. V komplikovaném, rozporuplném prostředí se dítě již nemůže učit pozorováním a nápodobou světa práce a lásky. Ostatně to ani není žádoucí - toho, co by bylo hodno následování, je čím dál tím méně. A tak roste úloha školy a všech kulturních prostředků, jako je rozhlas, televize, divadlo, časopisy, knihy.

Sociální prostředí převládá, ale nesblíží. S rozšířením našich informací o světě nevzrostlo opravdové vědění resp. moudrost. Se zmnožením mezilidských vztahů ubylo na hloubce poznání i lidí nejbližších. Každý den potkáváme tisíce tváří a přece není chvíle, abychom se nějakým způsobem necítili sami, úzkostni a bezradni.

Nebývale narostla racionalita, to jest tzv. vědecký světový názor. Spolu s ním se u slabších povah a rozumů rozmohlo přesvědčení, že s odstraněním soukromého vlastnictví výrobních prostředků bylo potlačeno i vykořisťování člověka člověkem a že všestranný a harmonický vývoj každého jednotlivce je na dosah ruky. - Opravdu?!

"Chudý člověk se ještě nikdy neměl tak dobře, jak se má dneska."

"To je pravda", řekl jsem.

"A tak proč je nám tak smutno?"

L. Vaculík: Sekyra

3. Proměny lidského údělu.

Novým vývojem techniky, medicíny a sociálními převraty byla nejhorší bída a chudoba zhruba odstraněna. Nejníže postavení lidé změnili způsob života do té míry, že i do jejich povědomí pronikají tužby, potřeby a problémy, které měli kdysi nejprivilegovanější či nejkultivovanější.

Věda, cestování, poklady písemnictví, hudby a výtvarného umění - to vše se stalo dostupným a umožňuje každému, rozhodne-li se usilovat o sebepoznání, sebezdokonalení a hlubší službu životu. / Jako doklad viz např. angl. poválečnou literaturu - dílo Alana Si-llitse a jiných./

Poprvé v dějinách, po vyřešení základních sociálně-ekonomických problémů, stojí před každým člověkem úkol samostatně a nově řešit vlastní citové, rozumové, mravní, duchovní, náboženské, filosofické a sociální zakotvení v okolním světě.

Úděl člověka již není jednoznačně podmíněn vnějšími okolnostmi místa zrodu a ur-

čení. Jednotlivec již nemusí setrvat na místě; doslova i obecně - může volit. Volit nejen změnu a svébytné zpracování vnějších konstelací, ale především vnitřní proměnu, sebestrukturaci cestou uvědomělého sebepoznání a přetváření. O svoji lidskou produktivitu ale musí každý opakovaně usilovat a ke svému morálně-intelektovému profilu samostatně pracovat, obvykle v bolestném a hlubokém konfliktu s ostatními lidmi a se sebou samým. Erich Fromm ve studii "Man for himself" /1947/ charakterizuje lidský úděl slovy: "... člověk musí přijmout zodpovědnost za sebe sám a musí se smířit s tím, že může dát svému životu smysl jen rozvinutím svých vlastních sil, musí pochopit, že život člověka má jen ten smysl, který mu on sám dá tím, že rozvine svoje síly, že produktivně žije. Musí rozvinout svoje síly uvnitř hranic, které jsou vytčeny životními zákony. Jen když člověk vystihne lidskou situaci, rozpory vlastní jeho existenci a a svoji schopnost rozvoje, může vyřešit svou úlohu: být sám sebou."

Zjednodušeně řečeno: lidé se vždy dělili a budou dělit na ty, kdož jsou schopni sebe-regulace a kdo nejsou. U těch prvních jde vývoj směrem k originalitě, autonomii, sebekázni, zodpovědnosti za sebe i svět, k neustálé aktivitě. U těch druhých jde o pasivní, ne-

tvořivý postoj odvozený z vnějších podnětů - jde o jedince snadno zmanipulovatelné a neužitečné.

Desítky let přední teologové, filosofové, sociologové, psychologové, ale i biologové a další přírodovědci řeší "problém" člověk a ohledem na jeho stále větší vyvázanost z přírody a na existenci ve zničeném sociálním prostředí.

Někteří podléhají obavám z masové spotřební civilizace - tj. ze života čistě spotřebně orientovaného, neschopného absorbovat, neřku-li vytvářet jakékoli hodnoty příznačné at pro lidovou či tzv. "vysokou" kulturu minulosti. Jiní v možnost a nutnost osvojení si a dalšího rozvíjení universálních podstatných hodnot co největším počtem lidí věří.

V této souvislosti se pak výchova a vzdělání, to jest základní proces utváření člověka, jeví jako jedna ze společensky účinných sil procesu humanizace člověka. Výchovou lze dítěti svět otevřít a ono již samo půjde postupem času dál anebo mu ho zcela uzavřít, zablokovat jeho tvořivý potenciál a tak ho z jakéhokoli smysluplného žití vyřadit.

Proto veškeré demokratizační úsilí v oblasti kultury a vzdělání musí směřovat ke zrodu stále humánnějších lidí tak, jak to postihuje ono odvěké hledání v duchu trojice

ideálních hodnot pravdy - dobro - krása. Anebo se vývoj zastaví či dokonce obrátí v regres. Obava z návratu do barbarství zdaleka není neopodstatněná. Proces tzv. historické individualizace člověka se buď zdaří - a to současně znamená novou síť mezilidských vztahů konstituujících nový typ společnosti, anebo se nezdaří a skončíme u způsobů loveckých hord.

Vážíme si zásluh všech velkých lidí a nikdy bychom se neodvážili opominout některý z jejich přínosů. Konfucius, Pascal nebo A. Schweitzer - za vše budiž jim a dalším vzdána úcta a čest. Nicméně věříme v konečnou účinnost jediné, celospolečensky a historicky platné síly - v každodenní anonymní směřování tisíců a milionů neznámých, kteří rovněž udržují a posunují humanitu vpřed zcela prostými a všedními způsoby svého prožívání a jednání.

Proto před dalším čistě teoretickým výkladem nechť je vysloven dík všem lidským lidem, na pyramidě jejichž úsilí dnes stojíme.

Čest památce onoho prvního jeskynního muže, který tělo svého mrtvého otce nenechal na pospas zvěři, ale vykopal hrob, označil ho kamenem a chodil k němu rozjímat.

Čest a dík tomu dalšímu, který nemocného bratra či druha v nouzi neopustil, ale ošetřil a dělil se s ním, navzdory zákonu smečky, o každé sousto.

Čest a sláva první Penelopé, která vytrvale čekala jen na toho svého jediného, navždy vyvoleného ...

Atd. Atd. Humanita se vyvíjela pomalu - velcí učitelé národů Buddha, Kristus a další přišli později. Kdo ale chtěl a chce, může, ba má přidat své vidění světa, své cítění, svou vůli pravdivé, dobré a tudíž krásné objevovat, ustavovat a předávat dále.

Věříme, že nejen jedinci nadaní mimořádným rozumem, ale každý z nás, člověk průměrného chápání se může stát velikým. Veliký srdcem, citem, rozhodnutím pracovat pro sám život v nábožné úctě k jeho nesouměřitelnosti a nezbadatelnosti. Kolik ale ohrožení představujeme pro svět my sami. Kolik otevřených či skrytých polopravd a rozporů, kterým se sami sobě nedokážeme postavit.

".... teror může absolutně vládnout nad lidmi, kteří jsou navzájem izolováni a proto jednou ze základních starostí tyranských vlád je tuto izolaci zavést...."

H. Arendt: O původu totalitarismu

4. Výchova v rodině.

Rodina je první lidské společenství, se kterým přijde dítě do styku, neboť se do ní zrodilo, byla mu "dána". Je to sdružení lidí spjatých hlubokými citovými svazky a schopnostmi intimního spoluprožívání existence druhého. Vztahy mezi rodiči a dětmi jsou bezprostřední, tváří v tvář a mají vyjadřovat bytostný zájem a péči o druhého, o jeho zdárný růst a lidský vývoj.

Sociologické analýzy popisují rodinu z různých hledisek a účelů ve vztahu ke společnosti. Za řádnou tj. fungující rodinnou jednotku je považováno takové bio-psycho-~~lo~~-sociální společenství, kde se daří určité ekonomické úrovni /např. finanční příjem rodičů, kvalita bydlení, jídla, oblékání/ nebo kulturním charakteristikám /povaha vzdělání, profesionálních a společenských aktivit/ či politickému zaměření /u nás tzv. angažovanost resp. stranická příslušnost/.

V této souvislosti rozlišuje francouzský filozof Jean Lacroix / J. Lacroix: Smysl člově-

ka, Vyšehrad, Praha 1970/, mezi účelem a smyslem. Mnohá rodina svůj sociologicky pojatý účel plní tj. jsou pro ni příznačné výše uvedené charakteristiky. Nicméně vnitřní význam tj. onen slovy nepostižitelný duch společenství chybí. Není zde vzájemná znalost, úcta, důvěra, péče tj. láska - není zde tudíž smysl.

Přemýšlet o povaze rodiny a rodinné výchovy pouze z hlediska účelových funkcí vůči dítěti či společnosti znamená rezignaci na úvahu o zásadním, transcendentálním.

Rodina je jediné místo soukromí, kde se člověk může a má projevovat ve spontánnosti a obnaženosti svého biopsychického vybavení tj. ve všech strastech a radostech růstu, usilování těla a duše. Jedině v relativním oddálení od běžného shonu, ve vzájemném porozumění a podpoře druhých, lze se uvolnit a získat čas k přemýšlení a ke koncentraci sil nutných pro další zápasy ve světě. Rodina má sloužit jako nárazník vůči vnějším vlivům a jako filtr širší sociální zkušenosti. Zda se formuje první povědomí a prožívání mezilidských vztahů, první já-ty, já-ono a hlavně nejdůležitější: "My".

Plný rozvoj lidské osobnosti není možný bez vyváženého vztahu mezi životem soukromým, emocionálně bohatým a životem veřejným, spíše racionálně a cílevě zaměřeným. Základní mezilidské vztahy se formují doma a dojde-li k poruše na této půdě lidské prađůvěry, nelze očekávat,

že v druhotných lidských skupinách tj. ve škole, na pracovišti atd. bude citově poškozený člověk platným členem.

Nebýt v nikom a v ničem zakotven je tragédií, kterou lze jen obtížně napravovat. Jestliže se dítě nenaučí sbližovat se vnitřně a celou podstatou svého bytí v rodině, není v dospělosti schopné sjednocení s dalším člověkem, tj. není schopno založit vlastní rodinu. A založení vlastní rodiny je důležité lidské dílo, které nelze vyčerpat sérií praktických pocinů v oblasti shánění těch či oněch hmotných statků. Je to dílo citové, mravní a duchovní - složitý etický výkon, který je nutno podávat po celý život. Jeho výsledkem je zvláštní jednota intimního a společného, vnitřního a vnějšího, která je nutným a nezastupitelným základem pro sebevymáření člověka, jeho aktivitu a schopnost růstu k samostatnosti a zodpovědnosti. Rodin, kde se lidská bytost nejprve narodí a postupně znova a znova rodí ve svou plnou humanitu je dnes nesmírně málo - jedna z výzev k autentické existenci je právě zde ve světě lásky.

Dítě, které žije v neúplné či rozvrácené rodině, bez ohledu na její hmotnou úroveň, je dítě narušené, citově rozkolísané, skrytě úzkostné nebo agresivní a pod. Bohatých dětí neboli dětí žijících v hojnosti smysluplné lásky a bezpečí povážlivě ubylo. Složitý a nároč-

ný intrapsychický vývoj jedince má své zákonitosti, které studuje vývojová psychologie, jejichž poznatků by měla využívat rodina i pedagogové v daleko větší míře.

Souvislostmi mezi biopsychickým vybavením, vlivem rodiny a širšími sociálními kontexty se např. zabývá ve svých pracích americký autor německého původu Erik Erikson. Podařilo se mu postihnout osm základních vývojových stadií "já" v životě člověka resp. postulovat ideální obrez vitálního biopsychického a sociálního rytmu zdravého osobnostního růstu /viz dílo "Childhood and Society", Penguin 1969, příloha 2/.

Z jeho práce mimo jiné vyplývá, že vnější fakty rodinného soužití a společenského života jako celku mohou napomáhat či zcela narušit resp. zmařit vývojové možnosti jednotlivce. Zamysleme se v této souvislosti nad soudobou československou rodinou, která je v daleko vyšší stupni dezintegrace nejen z důvodů všeobecné krize základních mravních a duchovních hodnot, ale i s ohledem na některé zvláštnosti našeho společenského vývoje. Po druhé světové válce jde především o tyto momenty:

1/ vysoká zaměstnanost žen a s tím související pokles prožívání mateřství jako intimně lidské a společenské hodnoty. Narůstající chudota citového a mravního života mezi partnery - tenden-

ce k rozpadu úsilí o vzájemnost a neschopnost překonávat vnitřní vývojové krize

2/ velký vzrůst sňatků mladých lidí ve věku kolem 20 let, nedostatečně připravených pro příslušné sociální a rodičovské povinnosti, spoléhajících na pomoc rodičů či institucí, bez přípravy nutné pro zvládnutí vlastních růstových úkolů a úkolů partnerského soužití

3/ zvláštní vývoj napětí vyplývající z rychlejšího a vyššího vzestupu kvalifikace mezi ženami, který vede ke konfliktnosti v pojetí sexuálních rolí a hlavně v úkoře ve výchově dětí, protože většinu dne tráví zaměstnané matky mimo domov v sekundárních institucích

4/ vysoký stupeň neurotizace převážné části mladých žen, které nejsou schopny zvládnout výkon povolání, které zabere i s dojížděním skoro 50 hodin týdně spolu s více než dalšími 40 hodinami potřebnými na nejnutnější práce v domácnosti /podle sociologických výzkumů žena v západní Evropě věnuje vaření, praní a nákupům v rozmezí 13 - 20 hodin týdně/

5/ s odstraněním soutěživosti a pokřivením zdravých principů selekce v získávání společenského zařazení ve všech oblastech společenského života, má řada mladých lidí ochotných konformovat relativně snadný tzv. první start; a tak se vdávají a žení jedinci nejen sociálně, ale i tělesně a zdravotně nevyzrálí, nedospělí a nezpůsobilí. Jestliže se před válkou ne-

prováděvalo z důvodů různých bariér až 25% žen, což většinou představovalo kulturně či geneticky nedostačivé ženy, provádějí se dnes téměř všechny a přivádějí na svět tělesně a duševně méněcenné jedince neschopné samostatného života, přičemž se matky o ně obvykle nechtějí či nejsou schopny starat.

Žijeme ve společenském systému, který se od jiných liší minimální podporou kladných stránek lidské povahy a nejen to, dává příležitost lidem neschopným autonomního myšlení a jednání a především osobní zodpovědnosti. V této souvislosti nám proto jde o zásadní: jak chránit a zachránit rodinný život jako smysl sám o sobě i jako protiváhu vůči kolektivním makrostrukturám, které se v našich podmínkách snaží totálně si podřídit každého jedince? Dítě, kterému se dostane pevného vedení tj. lásky a porozumění spolu s návody jak produktivně pracovat a milovat, je spíše imunní vůči indoktrinaci pseudohodnotami. Je niterně schopno toho, co je pro lidskou kulturu podstatné: výběru a patřičné distance od zla spolu s neustálou aktivitou citění, myšlení a vůle, skrze které si přetváří svět k obrazu svému a naopak, nechává se "přetvořit" tj. otevírá se světu a bližním kolem sebe.

V rodině lze dítě vychovávat citově a mravně nejúplněji - vzhledem pochopením, vnitřním přijetím základních lidských hodnot a no-

rem. Nesobecká obětavost, zájem na životě druhého, povědomí povinnosti vůči sobě i světu a pod. - to vše může být výsledkem pouze slovy nepostižitelného ovzduší něhy i náročnosti, citu i vůle, respektu i příkazu. Neviditelná síť ohledů, zvláštní vnímavosti, pozornosti a rozumového směřování - to vše je onen základní zdroj života resp. vitálního a duchovního elánu, který nemůže být získán jinde než v rodině. Nedostalo-li se dítěti této vybavenosti nejcennější a nejnezastupitelnější v plném rozsahu již v předškolním věku, nedostalo se mu toho nejdůležitějšího - základu samotné lidskosti. Žádná instituce nemůže nabídnout lásku a bezpečí, na které děti mají nezadatelné právo, protože jsou nutnou a nezbytnou podmínkou růstu a vývoje jejich těl a duší.

Paradoxně: jen s intimitou a zachováním individuálního roste a krystalizuje společenské. Jen s citem pro malé osobní pospolité bytí roste bytost vnímavá pro větší celky, jen s produktivitou každodenního a bezprostředního konání se vyvíjí společenská efektivita a prosperita.

Děti padesátých a šedesátých let socializované již od 3 - 6 měsíců svého života v jeslích, školkách, družinách, pionýrské organizace atd. jsou naši dnešní mladí dospělí. Jejich hledání životní orientace a smyslu je z celé řady důvodů velmi obtížné - část se jich nechala prolnout atmosférou úpadku a skepse a čiperně

těží z pokleslosti poměrů. Druhá část, zdá se, že větší, která se nedala zkorumpovat ani zastrašit, tápe a neví si rady, jak naložit se svým životem. Permanentní čistky a sociální přesuny posledních třiceti let postihly zhruba každou nekomunistickou rodinu v produktivním věku a v 70. letech i rodiny vyloučených straníků tj. asi půl milionu lidí. Iracionalita sociálního života se nutně obrazila v rodinných životech a výchově dětí. Vedle vysoké rozvodovosti /kolem 40 tisíc případů ročně/ vyniká naše země jedním z nejvyšších procent sebevraždnosti dětí a mládeže.

Neustálé sociální otřesy, dokonalý rozpor mezi jasnými fakty a zastírajícími či restriktivními interpretacemi, strach, nedůvěra, nevzájemnost, ambivalence, úniky od neúnosných politických a ekonomických tlaků a pod. - to vše ztěžuje mladé generaci hledání existenciálních a sociálních významů.

Nejen talenty ale i charaktery zrají v tichu a relativním ústraní, než se projeví ve zralém a adekvátním povědomí o sobě, světě a transcendentálním. Společnost, jejíž oficiální struktury jsou v naprostém protikladu k existujícím antropologickým konstantám, kde základní kriteria racionálního a efektivního počínání vymizela, kde vládne bezprávnost a libovůle, je společnost nehumánní a jediná obrana vůči ní je obrana ve sféře universálně lidského a

intersubjektivního.

Lidská osobnost má v sobě skryto puzení ke stále se rozšiřujícímu okruhu lidí, usiluje o sounáležitost a vzájemnost. Statisíce neúplných rodin tj. rozvedené či ovdovělé resp. osemělé matky s 1 - 2 i více dětmi tyto potřeby nenaplnují a neučí naplňovat. Statisíce dětí dnes ohrožených bude jednou ohrožením pro druhé. Udržování lidského světa tj. specificky lidských hodnot jako je důvěra, upřímnost, láska, přátelství, rodičovství atd. je záležitostí soustavného duchovního usilování, které je v chorobném shonu ekonomického usilování a politického masakrování na ústupu.

Ve smyslu výše uvedeného Eriksonova rozboru životní cesty tedy existují dvě základní možnosti: postup od základní důvěry k autonomii, iniciativě, snaživosti, identitě, intimitě, generativitě až ke konečné integritě "já". Anebo je zde druhá cesta, jež by ani zvana cestou být neměla, vedoucí od základní nedůvěry ke studu a nejistotě, k pocitu viny, méněcennosti, konfuzi rolí, izolaci, stagnaci a posléze k sebeodmítnutí tj. k zoufalství. Uvědomit si toto vše znamená koncipovat výchovu a vzdělání se zřetelem na existenci nejdůležitějších lidských hodnot, jejichž dosažení může být zvráceno v kterémkoli pozdějším vývojovém stadiu a naopak, jejichž postupné naplňování je možné i v podmínkách tvrdých a lec-

jak nepříznivých, jestliže jedinec na své lidství aktem svobodné volby odmítne rezignovat. Je však zapotřebí, aby každý člověk věděl - a pro mladé to platí dvojnásob, že lidství se nezískává automaticky, ale cestou plnou zápasů a nejedné porážky, že přes různé slepé uličky a návraty zpět je nutno se ubírat stále dopředu tj. ke stále plnější etické formě. Tomu slouží neustálé ozřejmování toho nejvyššího sublimovaného resp. symbolického. Člověk při tvorbě svého lidského světa není zcela závislý na povaze smyslového materiálu, protože je mu vlastní vnitřní aktivita, vlastní osobité zpracování podnětů v určitých kombinacích a strukturách tj. je mu vlastní schopnost symbolické aktivity a předpoklad pro ni daný či zvenčí "získaný".

Mají-li dnes mnozí lidé obavu ze světa, do kterého přivedli své děti, musí si uvědomit, že podobně jako před nemocemi těla, tak i před nemocemi duše a ducha je nutno děti chránit - tj. imunizovat je vůči zlu resp. pseudohodnotám. V rodinné výchově to znamená pěstování nejen čistě praktických a utilitárních postojů ale podporu hledání skrytých významů, zásadní pravdy o okolním světě, rozvíjení vyšších citů pro spravedlivé, dobré a krásné. Jde o symbolické aktivity vedoucí ke schopnosti překračovat dané, vidět rozdíl mezi skutečným a možným ne v abstraktní rovině, ale v poloze každodenního směřování. Jinými slovy: na místo pasivního podvo-

lování se současnému stavu věcí a událostí neustále zápasit se setrvačností směrem k přetváření mezilidských vztahů, prostředí, výtvorů atd. v intencích vyšších duchovních principů.

Jestliže lidé po staletí bojovali o právo vlastnit svá těla, čeká nás podobný úkol pokud jde o naše duše. Filozofická deskripce nové lidské civilizace je teprve v počátcích. Univerzální syntetická perspektiva, která by zahrnula všechny důležité dimenze lidské kultury, chybí. Ale jedno je jisté: výchova tj. proces přenosu kulturního dědictví z generace na generaci se musí odehrávat především v prostředích závažných pro dítě či mladého člověka z hlediska jeho afektivního prožívání tj. doma. Škola má na rodinu navazovat a její vliv překračovat^v rovině kognitivního. Z hlediska citového, volního prožívání je zcela rodina nezastupitelná. Ve chvíli, kdy děti jdou do školy či kamkoli jinam rády proto, aby unikly neblahým poměrům doma, je nádeje v růst jejich lidství malá. Zcela jednoznačně toto platí v případě dětí vychovávaných v institucích.

Protože je výchova a vzdělávání pro jednotlivce i společnost hodnotou prvořadého významu, nelze je přenechat převážně společenským resp. státním institucím, jak k tomu u nás svého času téměř došlo. Nakonec to byly naše strana a vláda, kdo se samy začaly zasazovat o restituci rodiny, protože i z hlediska mocenských zájmů

a běžného společenského provozu zašly věci příliš daleko.

Kuriózní baby-boom v sedmdesátých letech nebyl ještě plně osvětlen a vyhodnocen - nicméně se ukazuje, že iniciativa shora v oblasti populační politiky je jedna věc a vnitřní úroveň mladých mužů a žen tj. jejich uvědomělé chtění nový život tvořit, rozvíjet a soustavně pro něj pracovat je věc druhá.

Nechceme-li klesnout na úroveň historicky nižších forem, pak začátek všeho usilování musí být v rodině. Jedině smysluplná rodinná, přátelská a další obecně lidská společenství mohou vytvářet opravdovou vzájemnost. Bez pevných základů nelze stavět jakoukoli stavbu - a na vzdušné zámky dnes již nikdo není zvědav.

Ď Á B E L S T V Í   P A R T I C I P A C E

Zdeněk   V a š í č e k

I.

Realizace jakýchkoli závažných cílů jedince je ve společnosti vázána na respektování norem. Současnému socialismu je vlastní nejen monopol stanovování norem, ale navíc velké části pravidel a prostředků osobní realizace. Každá společnost je jedinci představována souborem norem, ke kterým může zaujímat svůj postoj, ale zde je každý ještě radikálně určován direktivně stanovenými vnějšími podmínkami pouhopohé existence.

Jedinec může v zásadě zaujmout vůči normám, podmínkám a režimu několik typů postojů. V krajní míře se může s režimem ztotožnit, tj. brát jeho normy za své. Jiným postojem je to, co lze označit jako konsens. Daný stav společnosti se v tomto případě jeví jako přirozený, i když třebaš ne jako ideální, omezení jsou pojímána jako více či méně nepřijemná nutnost, pokud jsou pocítována. Dílčí nesouhlasy jsou doplněny celkovým souhlasem nebo naopak v krajním případě formální celkový nesouhlas je překryt mnoha dílčími souhlasy. Oportunistický postoj je takový, kdy přijímáme spolupráci s režimem, podřizujeme se normám, abychom získali nebo udrželi postavení ve společnosti pouze pro toto postavení, aniž je přitom nutné se s režimem identifikovat /"pro úspěch se vzdávají sami sebe" - Bonhöffer/.

Na oportunismus nevazuje participace jako spolupráce s režimem s nímž nesouhlasíme, kdy smysl a cíl spolupráce, akceptace, není podpora režimu, ani osobního postavení. Za účel má vlastní seberealizaci a dále v konečné instanci vlastní projekt společenských norem. Oportunismus se liší od ztotožnění v tom, že jeho smyslem není podpora režimu, participace od oportunismu tím, že smyslem spolupráce je obhajoba vlastních hodnot uvnitř hodnot režimu.

Více méně je nucen účastnit se na režimu každý, a to i tehdy, není-li zapojen do žádné z oficiálních struktur. Už proto, že každodenní život jej s nimi přivádí do neustálého styku a ne-li bezprostředně s nimi, pak s těmi, kteří jsou jimi bezprostředně utvářeni. S lidmi, jejichž svět zkušenosti je určován postavením a jejich postavení je opět určováno režimem. Jakékoli rozumění je už samo jistou formou spoluúčasti a dorozumění je současně spoluprací.

Samozřejmě, je možno normy, režim radikálně odmítnout, negovat je. Je možné každé zlepšení v daném rámci považovat za nemožné nebo nemorální nebo nevýhodné vzhledem ke konečným cílům. Seberealizace v rámci společnosti je pak více méně odmítána nebo považována za sekundární.

Adaptace je však v zásadě nutnost.

- Bez "přízpůsobení" není možné přežít nepříznivé podmínky a realizovat cokoli včetně svého nesouhlasu. I participace je postoj adaptivní. Zatímco konsens setrvává na pouhém zvyku, je pro participaci charakteristická jistá imunita. Normy jsou pocíťovány jako vnější prvek - což vyplývá také ze stupně jejich uvědomění - kterému je nutno se racionálně a vnějšně přizpůsobit. Důsledkem norem dovedených až do konce je ztotožnění se s nimi, naprostá konformnost, ale naopak je možno normy chápat a využívat nikoli jako neměnné. Člověk se stává do jisté míry vůči nim imunním, dílčím způsobem se podřizuje, ale neztotožňuje se s tímto podřízením.

Je tedy pro participaci zřejmý nesouhlas s normami režimu a současně jejich využívání, participace na režimu. To vyplývá z pozitivu, tj. uvědomění si sebe, formulace sebe a stanovení svých cílů režimem neuspokojovaných. Sebeuvědomění a sebehodnocení, pocit vlastní kontinuity a identity je v té či oné míře nutný jako předpoklad pro zaujetí participačního postoje.

Jistěže je participace poplatná konformitě a sdílí její nedostatky. Vede k rozštěpu osobnosti na oficiální a neoficiální díl s tím, že zdaleka vždy nemusí převažovat stránka vnitřní. Dává předpoklady k postupné erozi osobnosti a k zmanipulovatelnosti. Osobní pocity fru-

strace, při tomto přístupu časté a nutné, mohou vést k maladaptivním reakcím, zejména oportunismu, až ke kolaboraci.

Fakt, že v totalitním režimu je k realizaci čehokoli, včetně seberealizace, zapotřebí spolupráce s režimem, označíme jako "šťábelství participace". Ostatně i indiference je pro režim spoluprací, stejně jako jej může nechtěně upevňovat totální opozice.

Je to problém také morální, jenž jako antinomii postihl Brechtův Galileo. "Odložit charakter a pokračovat v práci?" nebo "Zřít se práce a ponechat si charakter?". Galileo napřed učinil svůj objev a pak byl nucen se rozhodovat. A co ti, kteří mají vykonat volbu ještě před tím, než se dají do práce?

Rozhodovat se na půdě antinomie znamená klást si pseudootázky. Neexistují jiná řešení než konkrétní, kdy se rozhodujeme my sami, stále znovu, na vlastní odpovědnost, což není morálním relativismem.

II.

Prozatím jsme zkoumali tyto postoje jako individuální. V širším rámci společnosti se projevují globálně jako chování celých skupin, popřípadě chování celého národa či národů. V tomto případě je musíme pojímat ne jako individuální, ale jako společenský jev, zkoumat je jako jevy jiné úrovně, v rámci jiných kategorií. Od úrovně psychologické a etické se dostáváme k sociologické.

Jako postoje skupinové jsou rozhodující konsens, oportunita a participace /identifikaci a negaci můžeme klidně vynechat/. Participace předpokládá právě pro svou individuální povahu určitou vyspělost, což je v širším měřítku podmínováno společností s relativně vysokou úrovní vzdělanosti a s vnitřní demokratičností, společností, která má silné vědomí sebe jako celku.

Zdá se, že např., globálně vzato, byl pro postoj české společnosti na rozhraní století charakteristický sklon k participaci, který se vnějšně projevoval jako svérázná směsice oportunismu a opozičnosti. Lze jen těžko stanovit, nakolik byly postoje české opozice, nejen politické, oportuní a nakolik byl její oportunismus opoziční. Hranice byla pohyblivá a reagovala na změny situace. Děličí čára mezi extrémý probíhala mezi jednotlivci a skupinami stejně jako uvnitř individual-

ních postojů. Počínali si tak ti, kteří se chtěli podílet na všem, co jim skýtalo jejich češství, tedy na jistém nezávislém postoji a současně se podílet na výhodách dílčího podřízení, ale ne ztotožnění s rakouskou monarchií. Obdobný postoj byl, zdá se, určující i pro československá šedesátá léta.

Participace a oportunismus ve společenském měřítku se mění ve společenský vztah, kdy režim je nucen rovněž k oportunismu a participaci, tj. spolupracovat s osobami nebo skupinami a nakonec i národy, které nestojí na bázi režimu, s cílem uspokojit vlastní záměry. Spolupráci jsou nuceny přijímat obě strany a obě ji přijímají s nechutí - podle jejich domnění je to vždy jen prozatímní řešení.

Chce-li vládnoucí vrstva řídit společnost, je ke spolupráci a kompromisům nucena i ona, i když je jinak založena na předpokladu, že míra její moci je dána mírou bezmoci ostatních.

To, že vládnoucí vrstva se brání nomenklaturou a kádrovým stropem, vede u podřízených ke změnám názorů, ale také k zaujetí jen dočasných postojů. Spolupráce s režimem rozšiřuje vnější sféru jeho působnosti, ale současně se vytvářejí odlišné platformy, byť sebeskromější, odchylná řešení umožňují stále diferencovanější spolupráci, znovu a znovu reprodukovatelnou na stále vyšších úrovních.

Princip "ďábelství participace" je dvou-

sečný - krátkodobě sice podporuje režim, ale naopak ve svých dlouhodobých důsledcích znamená ztrátu funkčnosti a rozmělnění režimu. Ten neustále ztrácí svou tvář, pole své působnosti a omezuje svůj manévrovací prostor. Právě na základě spolupráce se ukazují všechny jeho slabá místa, poznává se mechanismus a pozadí jeho moci.

Takto, v málo uvědomělé formě, se vyvíjela předehra k československému "jaru". Participace ukázala režimu v roce 1968 svou ďábelskou stránku. Vytvořila vrstvu, která dovedla zformulovat pozitivní alternativní program, který společnost vzala za svůj. Program vágní, ale trvajících jako alternativa dosud v povědomí, nejen u nás. Režim je sice poučen, ale je nucen obdobnou vrstvu znovu produkovat a stále více podezírat a hlídat.

Rozsah a meze spolupráce v rámci celé společnosti jsou dány v zásadě nejen individuálními morálními názory, ale celou společenskou strukturou. Moderní průmyslová společnost není možná bez stále se rozšiřující vrstvy kvalifikovaných řídicích, hospodářských, technických, vědeckých a kulturních pracovníků, která ke své činnosti potřebuje diferencované názorové postoje, možnosti alternativ. Současně se ovšem každý ekonomický, technický a vědecký pokrok děje jen v rámci daných struktur. Jednotlivci z této vrstvy jsou schopni své potřeby a postupně i

potřeby skupinové a celospolečenské si uvědomovat, formulovat a nakonec i prosazovat.

Přijetí do této společenské vrstvy vyžaduje jistou formu souhlasu a spolupráce, jejíž požadovaná míra je mimo jiné závislá na představách režimu o potřebnosti jednotlivých dílčích částí této vrstvy. Její organizace práce a vůbec celá činnost už sama znamená podstatný průlom do hierarchie, centralismu a vertikálnosti řízení režimu, protože je svou podstatou horizontální a neformální.

Její vzrůstající podíl na řízení společnosti vede k disfunkčnosti a nadbytečnosti těch orgánů režimu, které zajišťují jeho totalitu. To je registrováno postupně neustále širšími kruhy, které se prakticky přesvědčují o jejich parazitnosti. Postavení bezprostředně v režimu se stává neustále méně a méně atraktivní, což vede na jedné straně ke zmenšování jeho kapacity a na druhé k liberalizaci jeho kritérií. I za situace, kdy ve společnosti převažuje oportunismus, je postoj participace jedním ze základních zdrojů transformace společnosti. Nepochybně však stupeň sociálního oportunismu tuto transformaci podstatně omezuje. "Mim-li o možnosti dokonalejšího a spravedlivějšího uspořádání lidské společnosti, rázem se stávám nespokojen s dosavadním" uvádí J. Slavík při analýze selských bouří 18. století. V perspektivě participace se tak naplňují i psychologické příčiny

změn - za omezení je považováno i to, co dříve se snášelo nebo ani nebylo za omezení považováno. Největší nespokojenost vyvolává vždy nemožnost řešení toho, co se jeví jako možné, co se zdá na dosah ruky.

Společnost se tak neustále v širokém měřítku transformuje. Vzhledem ke všeobecnosti a pozvolnosti změn, které jsou ostatně spjaty se společenským prospěchem a jimž se část aparátu přizpůsobuje nebo se s nimi dokonce ztotožňuje, nejeví se změny představitelům režimu jako podstatné a nebezpečné. Navíc proto, že obvykle poukazy na nebezpečí přicházejí od osob proslulých svou neschopností a jsou vázány na jejich osobní ambice. Časová oscilace při zapínání represivního mechanismu u tak mastodontního útvaru jakým je režim je dost dlouhá. Ostatně totalitní útvar není ve své podstatě schopen účinné sebereflexe, což plyne z jeho vázanosti na apriorní ideologická schemata.

Všechny změny se neustále reprodukují vždy na vyšší a širší úrovni. Promítá se zde i neustálá generační změna, která postupně eliminuje zastaralé a nadbytečné formy spolupráce.

Důležité je, že vše to je produkcí společenského mechanismu, který je nezávislý na skupinovém nebo společenském vědomí, stejně

jako na individuálním. Změny nejsou vázány na ideologie.

III.

Všechny uvedené problémy se reprodukují znovu na další rovině - politické. Je zde dána úroveň individuálních reakcí a úroveň reakcí společenských skupin, které spoluvytváří společenský mechanismus. Jedná se nyní o to, zda tyto názory, postoje, reakce, individuální a skupinové, působí na formulaci politiky opozice a jaká politika je fenomenu participace adekvátní.

Participace je jev masový a stále reprodukováný. Je proměnlivá a s neurčitými hranicemi. Je živá. Proto i politika participace by měla otevírat prostor co největší a nejefektivnější konkrétní aktivitě jak všech názorových složek opozice, tak všech jejích vrstev, i opozice potencionální. Opozice, která si nečiní z cílů a programů překážky, ale pomocníky každodenní a praktické politiky, která vede k neustálým a postupným změnám, aniž by pustila ze zřetel změny v dosavadním rámci neuskutečnitelné.

Během doby se bude modifikovat jako společnost, jak opozice, tak oficiálně. Jedná se o to, aby opozice byla adekvátní společenské situaci ve všech okamžicích vývoje, aby opozice nebyla omezována sama sebou, aby byly postihnuty a aby se realizovaly všechny možnosti uskutečňování změn.

Přirozené postoje jednotlivců a skupin musí být sledovány, analyzovány a komunikovány tak, aby se staly postoji uvědomělými a to nejen individuálně, ale především skupinově a společensky. Jestliže participace je dána právě tím, že cílem spolupráce je udržení hodnot vnějších režimu, jedná se tedy v první řadě o to, spojovat lidi v tomto úsilí, ukazovat možnosti konkrétní činnosti v tomto směru, učinit z participace politický fakt.

To vše předpokládá v první řadě programovost. Zde jsou v zásadě dvě protichůdné možnosti. První předpokládá uzavřený program vycházející spíše z přání jen maskovaného vědeckou analýzou. Boj za prosazení vlastní "správné" ideologie" je chápán jako předpoklad podmiňující úspěch. Součástí programu je pak vývojové schéma s konečným cílem. Cíl bývá přeceňován, což vede automaticky k podceňování konkrétní stránky vývoje. Je možno říci se Shawem o tvůrcích takových programů, že "zanechali prázdné místo, o němž my, kteří v něm musíme žít, nemáme od nich žádné směrnice". Protikladem je reformistický program, který neopek předpokládá, že "cíl není ničím, cesta je vším" a který se omezuje na drobné změny bez zásadní perspektivy. Ale nemá zde smysl rozvíjet dialektiku cesty a cíle jinak než konkrétně, což znamená, že tento problém bude centrem následujících úvah.

Program jako v širším slova smyslu návod k intencionálnímu jednání nesmí sám sebe činit za překážku, sám sebou se omezovat. To znamená, že musí do sebe implicitně včlenit možnosti plynoucí jak z individuality, tak ze společenských postojů a respektovat jejich skutečné a přirozené pohnutky ve všech sférách.

Ani takový šok, jakým byl rok 1968 neměl podstatnějšího vlivu na charakter, jen na názory. Falešná abstrakta jako "nerevoluční národ", "pasivita mas" jsou jen svědectvím neadekvátnosti idejí a plochosti historických schémat těch, kdo takové názory hlásají. Ostatně není odtud daleko ke stanovisku, že s lidmi je nutno manipulovat, stejně jako k pasivnímu čekání na příležitost být se sebe humanističtějším nebo revolučním programem v kapse. Ani gesto nelze národu vnutit.

Protože fakt partifikace je daností, musí politika opozice prohlubovat a rozvíjet její možnosti. V individuální sféře musí vycházet z emancipace individua, kdy se žádá od každého osobní programovost a odpovědnost, kdy se lidé spojují na základě neustálé obhajoby a tvorby pozitivních hodnot všech druhů a úrovní /od morálních po ekonomické/. Uvědomění a emancipaci lze nabýt a osvědčit jen v praxi, kdy každý musí vážít důsledky své aktivity.

Praxe v širším měřítku společenských skupin si vynucuje rozvíjet činnosti ve všech oborech společenského dění a v nejrůznějších polohách. Obecně platí, že každý prostor je vyplňován lidskou aktivitou a jedná se tedy o to prostory vytyčovat, objevovat, připravovat a vytvářet. Lidé nejsou pasivní, protože nechtějí dělat, ale protože nevědí jak, proč, kde a s kým mají co dělat.

Nutným důsledkem je pak to, že se lidé musí setkávat a spojovat především na základě reálné činnosti, tedy přirozeně, každodenně, v různých sférách a ne jen na základě ideologických nebo negativistických představ. Znamená to, že politika participace musí mít ideologický charakter jen v nejnutnější míře. Jinými slovy musí být taková, aby její prostor mohl být vyplněn co největším množstvím ideologií, aby jej mohly různé názorové skupiny naplňovat po svém.

Politický program, který bude takto pojet, bude sjednocovat širokou a aktivní opozici. Opozice, která by byla skutečným hnutím a tedy také vlivnou společenskou silou, musí splňovat předpoklady nutné pro utvoření aktivního politického tělesa. Předpoklady se pokusím postihnout několika faktory, jejichž výčet, vzájemné postavení a podmíněnost nejsou

zřejmě ničím konečným.

Pro opoziční hnutí je nutno vycházet z požadavku jeho celonárodnosti. Slovo "národ" nadlouho vymizelo z Rudého práva a bylo vystřídáno pojmem "lid", který, i když jej nelze celý vyměnit /Brecht/, lze patřičně omezovat a přebírat. Na druhé straně se až příliš často setkáváme s antropomorfně chápanou "českou otázkou".

Pocit národní sounáležitosti je tmelícím prvkem, který je pro partikulární cíle režimu nepřípustný. Pokouší se s ním jen manipulovat a to zejména tehdy, kdy tvoří z východního souseda garanta před západním. Vnucovaná závislost na Sovětském svazu spolu s jeho vojsky u nás - to jsou vnější faktory, které znemožňují užší sepětí režimu s národem, stejně jako způsobují rozpory uvnitř vládnoucí garnitury.

Jestliže bude opozice usilovat o svůj celonárodní charakter, znamená to, že bude nucena chápat a formulovat problémy společnosti v jejich skutečné hloubce a šířce. To znemožní samospasitelný a sektářský charakter, omezuje zjednodušení a vede ke spolupráci jednotlivých skupin opozice. Ty mohou preferovat některé třídy či skupiny, opozice jako celek se musí pojímat celonárodně. Společnou bází bude

pak pozitivnost navazující na fakt celonárodnosti. Opozice musí považovat společnost i přes její nedostatky a s danou vládnoucí garniturou v zásadě za svou a musí být rozhodnuta právě v ní rozvinout co největší činnost. Každé pozitivní řešení, i omezené a neprincipiální, považuje za užitečné jak pro celek, tak pro sebe, pro tuto chvíli, i pro budoucnost.

Snaha se něčeho, i jen částečně, dopracovat, je lidem vlastní, aniž by na tom co měnila osobní a dočasná apatie. Úsilí o tvorbu čehokoli, i věcí nejprostších, spojuje lidi daleko pevněji než jakékoli názorové shody. Protože režim ve své podstatě tuto aktivitu omezuje a sráží, plodí permanentní konflikty, které jej oslabují a modifikují.

Režimu není nebezpečný paušální, jen negativní nesouhlas, ale to, že lidé jeho akce, které mají upevnit konformitu, identifikovat je s režimem, ubíjejí právě formálností jejich plnění. Režim se ovšem domnívá, že tyto postoje plynou z neuvědomělosti, což je mu jen podnětem, aby znechucoval všechny, včetně svých přívrženců, nesmyslnou agitací. Další formou negace parazitující na akcích režimu je sbírání pouhých výhod bez náležitě protihodnoty. Lidé mají praxi nejen ve formalismu, ale také

v zaujímání postojů, třebaš až později a zprostředkovaně, pro ně užitečných. Formální, parazitující a rozmělnňující postoj není ovšem cesta k překonání vnucovaného. Teprve kritikou, která vyjde z faktu zavedení akcí do slepé uličky, lze přetvářet "institute pro režim" v "institute pro lidi". Tím nemůže být zřejmě změněna jejich antidemokratická podstata, fakt služebnosti, může však být získán další, i když opět omezený, prostor volnosti.

To jsou skutečnosti, které jsou dané situací vlastní a které vyplývají z přirozených lidských postojů. Vědomá a programová opozice musí z nich vycházet. Jako další stupeň musí vytvářet pozitivní konkrétní varianty k jednotlivým dílčím problémům - problémům tak, jak je chápe režim. A dalším stupněm pozitivní politiky je samostatná formulace problémů a jejich řešení.

Smyslem není jen diskutovat režim jako neschopný, ale přímo mu imputovat řešení, které by musel přijímat za svá. Pozitivnost řešení se neztratí tím, že to bude režim, který je uskuteční. Další fází by představovala tvorba širších celospolečenských modelů. Obrácený postup, tj. vytvářet obecné programy a propagovat je, nemůže být účinný.

Pozitivní charakter neznamená za dané situace nic jiného než socialistický charakter. Ten nelze postihnout jen emocionálně /"lidská tvář"/, nebo negativně, kdy zdůrazňujeme objektivně nesocialistické vlastnosti oficiálního modelu. Bylo by proto prospěšné vypracovat "Magnu chartu socialismu" /neztotožňovat s programem/, která by stanovila pozitivní určení socialismu, jeho varianty, hranice a meze jeho pojetí.

Konstruktivnost opozice musí jednak navazovat na všechno to, co je, byť podmíněně, v politice režimu pozitivní a dále nutit, dohánět režim k pozitivnějším variantám. Opozice proto znamená dlouhou, tvrdou a drobnou práci, jen málo romantickou.

Opozice se nobejde bez vyvinutého smyslu pro pragmatičnost. Ta je důsledkem "každodennosti" opozice, její snahy o neustálou a průběžnou aktivitu, snahy o co největší podíl na životě společnosti. Pragmaticky musí být pojímány rovněž rozdíly mezi lidmi, kteří režim představují nebo podporují. Diferencovaný přístup k vládnoucí garnituře na všech stupních vede k tomu, že není pojímána monolitně, tedy tak, jak by chtěla sama být chápána. Centralismus sám o sobě je rozporný a je nutno toho využívat. Jednostranné odmítnutí vede k semknutí-

ti režimu, zatímco diferenciace jej mění.

Jestliže nechceme opozici zužovat - na základě jen morálních hledisek by to bylo velmi snadné - pak musíme spolupracovat s lidmi, kteří stojí částečně na oficiálních stanoviscích. Spolupráce s nimi musí být zásadová, ne pokrytecká, musí jim poskytovat možnosti čestného ústupu, vyrovnání. Nemůžeme-li takovou garanci poskytnout, je lépe pak nespolupracovat.

Důležité je stanovení meze, "úrovně hladiny" spolupráce, která nemůže být jednoznačná pro všechny případy. Režim má samozřejmě zájem jen na takové spolupráci, kdy podmínky diktuje on a kdy jedinou odměnou je existenční minimum. Naopak bezprostředním cílem by měla být autonomie rozsáhlých sfér společenského života. Spolupráce nad jistou mez pak posiluje režim. Rozsah participace je vždy podmíněný. Na druhé straně existuje však rozdíl mezi spoluprací a kolaborací, participací a oportunistem. Stejně jako ve fabrice, i zde existuje kažení norem.

Opozice musí být pluralitní. Už jen ze snahy o pozitivnost a celonárodnost plyne nutnost nedogmatických řešení celé šíře společenských problémů, řešení vycházejících z praxe a jí korigovaných. Praxe prověří správnost představ jednotlivých skupin opozice, včetně

jejich ideologií. Sama diskuse uvnitř opoziční politiky má až sekundární charakter. Jen reprezentativnost a početnost opozice umožní nepřetržitou konfrontaci názorů, přístupů a variant.

Šíří problematiky složitě strukturované moderní společnosti, její změny nelze jednoznačně předvídat. Pluralitní opozice, pro kterou je charakteristická škála alternativ, možností a řešení, stejně jako forma realizace je zárukou, že pro novou situaci bude nalezeno odpovídající řešení v nejmenším časovém odstupu, nebo že bude možno dát jen přednost některé z anticipovaných variant. Právě faktor času je velmi důležitý tím, že umožňuje předcházet protivníka, převádět jeho reakce a tak zmožovat své síly. Reakce režimu jsou a budou stejně zkosnatělé jako jeho ideologie. Její petrifikací se jeho možnosti zužují. Pluralita je i nadále současně nejlepší formou sebekontroly opozice.

Rozličnost variant a řešení, stejně jako forem práce je důležitá nejen v čase, ale i v prostoru. Jsou-li uplatňovány současně, ztěžuje to jen situaci oficiální, jehož reakce mají díky centralismu sklon k uniformitě /tím jsou však masivnější/. Vedení boje na více stran je pro takového protivníka vyčerpávající.

Důsledná pluralita umožňuje co největší

šíří opoziční politiky - od nejextrémnějších formací až po ty, kteří s režimem spolupracují až po mez únosnosti. Pluralita je dána i formou a hladinou úrovně participace s režimem nebo jeho ideovými východisky.

Názory se málokdy vyskytují v krajních polohách a to i u těch, kteří představují oficiální vedení. Pozvolnost přechodu u jeho představitelů vytváří doslova souvislý řetěz. Jestliže nalezneme cestu k jedném a dokážeme-li na ně působit, našli jsme tím cestu i k působení na další. Vyrovnávání hledisek se pak dospívá k izolaci extrémů. Jistě je zde nutné mít zásadní diferenční hledisko pro uchování vlastní identity.

Dalším nezbytným faktorem je tendence k integraci. Snahy o průběžná pozitivní řešení vedou jednotlivé skupiny k formulaci společných problémů, k různým řešením. Konfrontace vede k vytváření společných ideových předpokladů, minimálně k vzájemné toleranci, což obojí vede k nutnosti překonávat úzká ideová stanoviska. Logikou věcí je opozice nucena spolupracovat navzájem, respektovat názory druhých, vytvářet společný jazyk a zdůrazňovat společné. Mechanické, vnější a negativní shody nejsou přitom podstatné. Opozice vyžaduje komunikaci, ne

řízení. Ty její skupiny, které se nechtějí integrovat se právě tím izolují a ztrácejí na významu. Kdo nesdílí tendence k integraci, ztrácí i příležitost k ní.

V opozici se nedá nadekretovat žádná "vůdčí síla" mimo tu, která skutečně vede, tj. co nejvíce přispívá k opoziční aktivitě a tím i k možnostem integrace. Právě na základě integrace pluralitní opozice se může vytvářet přirozenou cestou reprezentace celé opozice. Nelze ji pojímat mechanicky jako jen ty, kteří jsou ideově a organizačně vpředu, ale jako ty, kteří jsou schopni integrovat opozici na vyšším stupni, tj. ne jen jako koalici.

Nastíněný rámec politiky vychází především z faktu participace, aniž by jej považoval za ideální stav a pokud má nějaký smysl, je to cíl participaci zrušit. Tím jsou dány i meze této politiky. Jedná se nyní o to v jejím rámci vypracovat soustavu cílů, které by překonaly omezenost jí samé, závislost na tom, proti čemu a jak bojuje, přesáhly meze její působnosti do budoucna a přitom vycházely právě z jejích možností.

IV.

"Dnešní svět je dnešním lidem možno popsat jen tak, že jej popíšeme jako svět změní-

telný" /Brecht/. Nejen to - lidé chtějí vědět, jak oni mohou osobně přispět k jeho změně. K tomu nestačí jen obecný program, ale rozvíjení metodiky a techniky politiky opozice. K tomu několik poznámek.

Je nutno sledovat, studovat a využívat všeho toho, co lze označit jako "techniku změny". Každá i jen drobná metoda opozičního projevu může mít při početnosti a koordinovanosti značný význam. Od nečinnosti nelze přejít bezprostředně k velkým akcím, malé změny jsou předpokladem větších. Naznačené formě opozice budou vlastní spíše horizontální formy propojení jednotlivců a skupin než formy vertikální. Horizontální členění vede k jisté amorfности a tedy také k menším možnostem kontroly. Aby organizace mohla být rozbita, musí být rozbitelná. Hierarchická vertikální forma takovou je.

Neformální a proměnlivé vazby na všech úrovních, prolínání jednotlivých skupin, osobní vazby, preferování vzájemné komunikace a výměny informací před řízením, to vše přispívá jak k procesu integrace, tak k pružným reakcím a jejich nepředvídatelnosti.

Vlastní pole politiky samé je relativně úzké a je to režim, který právě tím, že ji "zrušil" ji současně neúnosně pro něj rozšiřuje.

V širokém pojetí, "rozpuštění" politiky se však pro režim skrývají nepříjemné konsekventy, na které je nutno se soustředit. Tak je-li chápáno řešení ekonomických problémů politicky a jestliže se ekonomicky neuspěje, je to pak i politická prohra. Bude-li naopak vedení přinuceno akceptovat některé prvky ekonomických reforem, bude to blamáž totality. Čím více se bude opozice podílet na řešení i nepolitických problémů, tím více bude úloha režimu zformálněna.

Ideálně by měla opozice obdobně otevřeně jak informuje veřejnost informovat i režim. Otevřeností může své pozice jen znásobit.

Rozhodující je najít prostor k působení a na co největší počet lidí. Oficiálně se dostává s lidmi do styku prostřednictvím institucí vedoucích až na jednotlivá pracoviště a komunity. Zde, v nejnižších člancích hierarchie, je nutno sledovat organizaci a formy jeho působení a postihnout jeho slabé body. Každý zná dokonale poměry na svém pracovišti a bydlišti. Zná své spolupracovníky, sousedy, specifiku místa. Může posoudit role, záměry a schopnosti představitelů vrchnosti. Protože problematika konkrétního místa je vždy konkrétní, zatímco směrnice shora jsou jen obecné, lze pak

prosadit vždy alespoň kompromisní stanovisko. Omezením se jen na všeobecnou problematiku a všeobecné postoje se jen oficiálnímu připodobňujeme. Komunity a pracoviště jsou relativně uzavřenými celky, v jistém svém rámci jsou suverénní. Je nutno toho využívat a současně překonávat omezenost izolace těchto celků.

Dalším polem působnosti jsou instituce. Totalitnost spočívá mimo jiné v tom, že individuální aktivita a iniciativa je připouštěna pouze v rámci institucí. Jejich preference vede k preferenci státních zaměstnanců bez odpovědnosti, ve služebním postavení vůči stranickému aparátu, který je ale tvořen zcela obdobně, byť na vyšší hierarchické úrovni. V byrokratickém modelu socialismu pak strana zastává úlohu koordinátora a arbitra mezi jednotlivými institucemi. Tuto koordinační úlohu nemůže však uskutečňovat jinak než direktivami a spely na volní a morální stránku. Instituce tvoří lidé a jejich formální a neformální vazby. To vytváří prostor k využívání institucí pro lidi.

Metodické studium oficiální je nutnou podmínkou.

V.

Cílem poznámek bylo dílčím způsobem přispět k formulaci politiky participace,

k racionalizaci politiky neoficiální. Rakovina není teoreticky zvládnuta a nelze to ani v nejbližší době čekat, ale přesto bylo vypracováno mnoho úspěšných terapeutických postupů. Léčení i jen symptomů může mít úspěšný celkový efekt. Ostatně soudím, že rakovina bude vysvětlena.

O D E M O K R A C I I

Z diskusí mezi Vlastou T e s a ř o v o u
a Jaroslavem M e z n í k e m

V Brně dne 20. října 1980

Vlasto,

odpusť, že na Tvůj poslední dopis odpovídám s takovým zpožděním. Přitom jsem měl chuť napsat Ti hned po obdržení Tvého dopisu. Jednak proto, že jsem po jeho přečtení mohl konstatovat mnohem větší blízkost našich názorů, než jsem předpokládal na začátku naší diskuse; Tvůj dopis jsem četl většinou s potěšením a velmi často se souhlasem. Za druhé proto, že obsahoval řadu podnětů, na které jsem měl chuť reagovat. Potíž spočívá v tom, že těch podnětů je trochu moc a zabývat se všemi by znamenalo napsat dopis buď příliš dlouhý nebo poněkud povrchní...

Omezím se na jediné téma, totiž na některé problémy demokracie. Ve svém dopise uvádíš několik otázek, které se Ti zdají být nedotažené. Pokusím se zformulovat svůj názor na tyto otázky. Píšeš, že u Tebe nejde o definitivní stanoviska, ale spíš o otázky do diskuse /str. 6/. Něco podobného platí i o tom, co napíšeš já; neodvažuji se tvrdit, že mé formulace budou přesné. Vzhledem k délce Tvého dopisu a vzhledem k tomu, že na něj reaguji s velkým zpožděním, ocituji vždy nejprve Tvůj text /jde o stranu 7 a 8 Tvého dopisu/.

"aa/ Může být většinový názor považován za kritérium pravdy? Myšlenka se stává silou, ovládne-li masy, ale masy mohou ovládnout i myšlenky z celospolečenského hlediska škodlivé. Demokratický politický systém má tu přednost, že dává možnost svobodného projevu i menšinám a jednotlivcům; na druhé straně je zde však požadavek podřízení menšiny většině bez ohledu na to, že pravda může mít někdy i jednotlivce oponující všem. I nejdemokratičtější politický systém nemůže tedy zcela vyloučit omyly vyvolávající závažné problémy."

Kdybych měl přímo odpovědět na otázku, kterou obsahuje první věta citovaného textu, musel bych říci, že většinový názor nemůže být považován za kritérium pravdy. Nebo ještě ostřeji: Bylo by absurdní tvrdit, že názor většiny lze považovat za kritérium pravdy. Tato odpověď mne však neuspokojuje, a to prostě proto, že mne znepokojuje formulace otázky.

Především mám tak trochu ostych mluvit obecně o pravdě /tedy o objektivní pravdě/ tam, kde jde o politické záležitosti. Pravdu je třeba hledat, ale najít ji není snadné. V životě společnosti existuje mnoho otázek, na něž mohou mít různí lidé různé názory, aniž by bylo možno objektivně stanovit, který z těchto názorů je

správný. Týká se to minulosti: kolik existuje otázek, u nichž jsme ani dnes lidé neshodnou na tom, kdo měl vlastně pravdu - a to přitom víme, jak to dopadlo! Tím víc to platí o přítomnosti a budoucnosti. Uvedu konkrétní příklad. V Rakousku postavili atomovou elektrárnu a už několik let se dohadují o tom, zda ji mají nebo nemají uvést do provozu. Odpůrci i přívrženci mírového využití atomové energie mají své argumenty, a argumenty obou stran jsou rozumné a pádné. Kdo má pravdu? Řekneš, že ji mají třeba odpůrci. Ale to by byl Tvůj názor, Tvá subjektivní pravda. Tvrdit, že Tvůj názor se rovná objektivní pravdě, by znamenalo postavit se na nedemokratické a netolerantní stanovisko.

Ale i kdybych byl ochoten připustit, že při zkoumání a hodnocení problémů, které se týkají života společnosti, lze vždy nebo téměř vždy dospět k pravdě, nikdy bych netvrdil, že nějaký člověk nebo nějaká skupina lidí může být kritériem pravdy. Žádný člověk a žádná skupina lidí /ať už jde o většinu nebo menšinu/ nejsou neomylní. Některé otázky nemohou vyřešit ani odborníci, a to prostě proto, že se jejich názory neshodují. Vždyť i ve vědě nelze za určitou hranicí mluvit o pravdě /nebo alespoň o maximální pravděpodobnosti/, ale jen o domněnkách, o hypotézách.

Většinový princip, který patří k základním rysům demokracie, nelze tedy vůbec zdůvodňovat tvrzením, že většina má pravdu. Otázka je úplně jiná: Kdo má v poslední instanci rozhodovat při řešení sporných politických problémů /včetně problému, kdo má stát v čele státu, obce, spolku apod./. I v životě společnosti pochopitelně existují otázky, které pro naprostou většinu lidí sporné nejsou. Téměř každý bude souhlasit třeba s tím, že policejní orgány mají chránit majetky a životy občanů, nebo s tím, že děti mají chodit do školy. Ale vedle takových celkem jasných případů existuje mnoho problémů, jejichž rozhodnutí není tak jednoduché /viz příklad s atomovou elektrárnou/. Demokraté tvrdí, že rozhodovat má všecken lid, případně lidem zvolení představitelé. A protože se všecken lid většinou na ničem neshodne, nezbyvá než řídit se zásadou, že rozhoduje většina.

Je přitom samozřejmé, že většina může rozhodnout nesprávně, že správnější může být stanovisko menšiny. Ale nesprávně může rozhodnout i monarcha s neomezenou mocí, osvědčený vládce, skupina odborníků, ústřední výbor nějaké strany, prostě jakákoliv osoba nebo skupina osob. Proti všem jiným systémům má demokracie dvě výhody. Rozhodují-li všichni, nesou všichni

za rozhodnutí určitou odpovědnost. A má-li menšina i po rozhodnutí právo na hlásání a propagaci svého názoru /a právo menšiny na vyjadřování názoru patří také k základním principům demokracie/, je tím dána možnost nesprávné rozhodnutí změnit: názor, který zastávala menšina, se může stát názorem většiny.

"ab/ Dosavadní zkušenosti s kapitalistickými demokratickými systémy ukazují, že stát nedovoluje, aby svoboda občanů přerostla rámec daných výrobních vztahů. Předpokládejme, že v některé zemi se přesto podaří provést socialistický převrat demokratickou cestou a výstavba socialismu bude zahájena při zachování pluralitního politického systému založeného na existenci více politických stran. V některé oblasti společenského života šnejspíš v hospodářské a sociální/ se narazí na velmi vážné těžkosti, které nebude možno dostatečně rychle překonat. Většina usoudí, že řešením je krok vzad - třeba obnovení soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Jak se má v tomto případě zachovat socialistický stát? Něco jiného je totiž, střídají-li se u vesla například liberálové a konzervativci a loď přitom pluje stále stejným směrem, a něco jiného je, má-li být hospodářství vystavena například balancování mezi plánovitým rozvojem a volnou konkurencí."

Jsem poněkud na rozpacích, zda mám polemizovat s jednotlivými Tvými větami nebo se soustředit na základní problém, který citovaný odstavec obsahuje. Volím druhou možnost.

Předpokládejme, že ve státě, v němž je většina výrobních prostředků zespolečenštěna, dá většina obyvatelstva při volbách své hlasy stranám, které nejsou socialistické. Předpokládejme dále, že tyto strany budou skutečně chtít naprosto zvrátit existující ekonomicko-sociální systém a zavést opět všeobecné soukromé vlastnictví výrobních prostředků /odhlédnu od skutečnosti, že k takto naprosto vyhraněné situaci sotva může dojít - o tom dále/. Kladeš otázku, jak se má za těchto okolností zachovat socialistický stát /mluvil bych raději o socialistech, kteří měli dosud většinu a měli rozhodující slovo ve vládě/. Pro mne je odpověď jasná. Jakmile totiž přijmeme princip, že lid je zdrojem moci ve státě, musíme respektovat jeho rozhodnutí, i když je podle našeho mínění nesprávné. A to platí i v případě, že by se většina lidu vyslovila pro odspolečenštění výrobních prostředků. Úkolem socialistů by v takovém případě bylo přesvědčovat občany o tom, že jejich rozhodnutí bylo nesprávné. Proti odspolečenšťování by se také mohlo použít některých mimoparlamentních forem politického boje, jako jsou de-

monstrace a stávky. Ale vzdát se demokratických principů a budovat socialismus proti vůli lidí - to bych pokládal za zrádné. Ostatně už Marx říkal něco o kasárenském socialismu.

Prakticky ovšem vypadá celá záležitost poněkud jinak. Ekonomické a společenské struktury společnosti jsou mnohem stabilnější a /dá se říci/ konzervativnější než její struktury politické. Jakmile jednou vznikne nová ekonomická a sociální struktura, není už návrat k minulému stavu příliš snadný. Po restauraci Bourbonů ve Francii v druhém desetiletí minulého století nedošlo k obnovení ekonomické a sociální struktury starého režimu; když se o něco takového začal Karel X. pokoušet, vypukla roku 1830 revoluce. Ale máme i příklady z novější doby. V Anglii došlo roku 1945 k dost rozsáhlému znárodnění. Když pak vyhráli volby konzervativci, odnárodnili ocelářský průmysl, ale ostatní znárodněný majetek nechali na pokoji. Ve Francii to bylo podobné: když se dostala k moci politická pravice, k žádnému odspolečensťování nedošlo. Tam, kde by byla zespolečenštěna většina výrobních prostředků, mohlo by ovšem dojít k určitým změnám, třeba i ve smyslu rozšíření oblasti, ve které by mohlo působit soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Ale naprostý zvrat socialistického systému v systém kapitalistický po-

kládám za záležitost dost absurdní.

"ac/ Politický systém má svůj význam z hlediska státu jako mocenského orgánu. Podle mého názoru by však mocenské funkce socialistického státu měla postupně ustupovat jeho funkci celospolečenského řídicího orgánu. Vyjdeme-li z předpokladu, že socialistický stát svoji funkci skutečně plní, že se postupně stává celospolečenským řídicím orgánem působícím v zájmu většiny obyvatelstva, které je jednotné pokud jde o pozitivní vztah k socialistickým cílům, co s politickými stranami, které fakticky nic konkrétního neřídí? Nestane se lpění na jejich zachování formálností obdobnou lpění na zachování královské koruny ve Velké Británii?"

Mohu do jisté míry odkázat na to, co jsem už napsal k bodu aa/. Podle mého mínění se žádný stát a žádné společenství lidí nemohou vyhnout otázkám, které jsou sporné, než lidé mají různé názory. A žádný stát a žádné společenství lidí se nemohou vyhnout otázce, jak vytvářet a jak také omezovat a kontrolovat orgány, které stojí v jejich čele. Proto také vůbec nevěřím, že by mohl existovat nekonfliktní celospolečenský řídicí orgán, který by působil a dobře fungoval bez nezávislých politických a společenských organizací.

Snad se mýlím. Řekněme, že se něco takového vyvine. Pak by mohly skutečně politické organizace zaniknout. Kdyby formálně nějakou dobu ještě existovaly, snad by to tolik nevařilo. Jako nevaří Angličanům jejich královna. Mně by ale víc vadilo, kdyby se kvůli něčemu, co nemusí být, přestalo myslet na to, co nutně a užitečné v současné době je.

"ad/ To jsou otázky, týkající se vyspělých kapitalistických zemí a jejich přechodu k socialismu. Co však se zeměmi třetího světa? Já jsem prožila téměř dva roky na Kubě /1963-1965/ a snažila jsem se prožít je tam s otevřenými očima a s využitím všech možností pokud šlo o cestování po celé zemi a o styk s nejrozmanitějšími lidmi. Na vlastní oči jsem se tedy přesvědčila, že socialistický převrat a výstavba socialismu parlamentní cestou s využitím politického systému založeného na existenci více politických stran v této zemi možná není. Pro většinu Kubánců je totiž takový politický systém něčím tak cizím, tak vzdáleným, jako nám například uctívání pohanických bohů. Kdyby jim ho někdo vnutil, nevěděli by si s ním rady. Pro ně je /mluvím samozřejmě z hlediska svých zkušeností z let 1963-1965/ zdrojem subjektivního pocitu svobody nikoliv politický systém /ať už s jed-

nou nebo více politickými stranami/, nýbrž
 v ů d c e . Vůdce, který jim naslouchá, který
 je o s o b n ě všude, kde o něco významného
 jde /ať už jde o rekordní sklizeň nebo likvidaci
 následků povodní/, který prostě a jasně vyjadřu-
 je jejich tužby a který je vede k cílům, které
 jsou pro ně srozumitelné a přijatelné, protože
 dobré z hlediska jejich zájmů. Taková závislost
 na vůdci skrývá samozřejmě obrovská nebezpečí
 z hlediska zneužití moci. Je však možno vylou-
 čit takovou cestu k socialismu v zemi, kde zce-
 la odpovídá jejím specifickým podmínkám?"

Tohle je skutečně vážná záležitost. V Evropě navazoval demokratický systém na systém stavovské reprezentace, který se začal vyvíjet už ve středověku. V stavovském státě měla politická práva ovšem jen nepatrná menšina obyvatelstva, ale šlo přece jen už o určitou dělbu moci. Prosezení principu vlády lidu znamenalo pochopitelně kvalitativní změnu, ale v jistém smyslu šlo vlastně o navazování na něco, co tadý už bylo.

V zemích třetího světa tyto staleté tradice většinou neexistují. Navíc bída a ngramotnost /nebo nepatrné vzdělání/ naprosté většiny obyvatelstva vedou k tomu, že tato většina nepociťuje ani v nejmenším potřebu demokracie. V řadě zemí ztěžuje kromě toho rozvoj moderního

pluralitního politického systému také existence některých tradičních společenství lidí, jako jsou kmeny nebo kasty. Za těchto okolností znamená pochopitelně konkrétní osobnost populárního vůdce mnohem více než poněkud abstraktní ideje lidských práv a demokracie.

Sama ovšem říkáš, že závislost na vůdci /nebo na vůdcích/ přináší značné nebezpečí. Záleží do značné míry na tom, o jaké vůdce jde. V některých zemích třetího světa přece jenom alespoň v určitých vrstvách převládlo demokratické myšlení a také vůdci se snažili zachovávat demokratická pravidla. V takových zemích se při všech obtížích mohl rozvíjet demokratický systém, i když nebyl dokonalý. Příkladem je Indie. Jinde ovšem vládnoucí elita převzala evropské totalitní vzory nebo svou vládou navazovala na typ starých despocií /Uganda za Amina aj./. Někde se vůdce nebo vůdci i při popření demokratických pravidel snaží pozvednout hospodářskou i kulturní úroveň své země, a to někdy s úspěchem. Otázka je, zda se i v těchto zemích neprojeví negativní tendence vlastní nedemokratickým systémům. Byly i případy, kdy sám vůdce uvolňoval cestu k přijetí demokratického principu; tak to učinil již v třicátých letech Kemal Atatürk v Turecku. Vývoj Turecka však také ukazuje, jak je cesta demokracie v zemích

třetího světa svízelná.

Je zřejmé, že se na vývoj zemí třetího světa musíme dívat poněkud jinak než na vývoj ve vyspělých zemích. Vyspělé země by měly méně vyspělým státům pomáhat, ale žádné řešení jim vnucovat nemohou.

"b/ Nám jde ovšem o Československo, které svými historickými tradicemi bylo určitě předurčeno k pokusu o využití možností, které skýtá demokratický politický systém vlastní vyspělým kapitalistickým zemím. Od socialistického převratu u nás však uplynulo již přes třicet let a byl proveden tak, jak ho zcela konkrétní lidé ve zcela konkrétní situaci byli schopni realizovat. Vracet se k výchozímu bodu zřejmě nebudeme, musíme proto dnes vycházet ze situace takové, jaká je, nikoliv z takové, jaká by bývala být mohla, kdyby... Nezměnila se za těch třicet let mentalita lidí u nás natolik, že snaha o návrat k politickému systému založenému na existenci více politických stran by mohla být pociťována jako anachronismus? A vzhledem k tomu, že jde o mocenskou funkci státu, která by měla odumírat a nikoliv být stále záměrně ožiována, neměl by se hledat raději takový přístup k věci, který by vzhledem k daným podmínkám nelpěl tolik na určité formě, jestliže by

tu byla reálná možnost prosadit žádoucí obsah /účast všech občanů na rozhodování/ jiným způsobem?"

Začnu mocenskou funkcí státu. Já totiž vůbec nechápu, proč by měla tato funkce odumírat. V dohledné době je a bude státní moc pro společnost nezbytná a užitečná. Jsem ovšem pro to, aby byla státní moc omezena, aby jí byly určeny jisté hranice. Ale právě toto omezení státní moci je pro mne nemyslitelné bez existence pluralitního politického systému. Pokud totiž nemají občané možnost veřejně a legálně vyslovovat svůj nesouhlas s postupem vlády a pokud nemají možnost naprosto svobodně tvořit společenské a politické organizace, pak je každý pokus o omezování moci státu pochybný. A to se týká i prosazování takových opatření, která pokládám za velmi prospěšná a užitečná, jako jsou samospráva a decentralizace.

Souhlasím s Tebou, když píšeš, že musíme vycházet ze situace, jaká je. Je třeba myslet na budoucnost, nemá smyslu ztrácet čas úvahami o tom, jaké by to bylo, kdyby se stalo či nestalo to či ono. Je těžké posoudit, do jaké míry by naši občané pokládali obnovu politického systému s více politickými stranami za anachronismus, protože se za posledních třicet

let změnila jejich mentalita. Snad by to nebyl ani tak velký problém. K tomuto optimistickému názoru mne vede zvláště vývoj ve Španělsku a Portugalsku. Pluralitní politický systém se v obou těchto zemích vžil poměrně rychle, a přitom jde o země, které nemají takové demokratické tradice jako my a v nichž byl pluralitní systém odstraněn na delší dobu než u nás.

K tomu, že se dovolávám příklešů Španělska a Portugalska, bys mohla podotknout, že obnova pluralitního systému v těchto zemích mnoho jejich problémů nevyřešila. Ale to je samozřejmé. Demokracie řeší jen některé problémy života společnosti, totiž politické problémy v užším slova smyslu: jakým způsobem se mají utvářet řídicí orgány daného společenství, kdo má právo mluvit a zasahovat do základních záležitostí tohoto společenství, kdo rozhoduje v poslední instanci o nejdůležitějších politických otázkách apod. U jiných problémů /třeba hospodářských, sociálních, kulturních/ představuje demokracie určitý souhrn pravidel, kterými se musí řídit ti, kteří usilují nějakým způsobem řešit tyto problémy. Jinými slovy! v mnoha ohledech je demokracie formou, kterou je nutno naplňovat konkrétním politickým obsahem. /Nedávno o tom psal pěkně Ladislav Hejdlánek./

Z Tvého textu jsem nabył dojmu, že máš jistou nedůvěru k pluralitní demokracii, nebo - konkrétněji řečeno - k systému více politických stran. Jsem si vědom všech vad, které mají politické strany a které má politické stranictví. Ale současně si demokracii bez politických stran nedovedu vůbec představit. Historická zkušenost ukazuje, že pokud mohou existovat nezávislé politické strany, může existovat i svobodný občan. Domníváš se, že by účast občanů na rozhodování mohla být zajištěna i jiným způsobem. Skutečně by mne zajímalo, jakým.

Děkuji Ti za Tvůj dopis a těším se na další.

Srdečně Tě zdravím.

Jarek

POZNÁMKY K ÚLOZE HOSPODÁŘSTVÍ
V ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI

Jiří M ü l l e r

Poznámky k úloze hospodářství v československé společnosti

Obživa je otázkou života a smrti dříve než uspokojování potřeb jiných. Její naléhavost nutí člověka k přijetí jakéhokoliv zaměstnavatele a jakýchkoliv povinností, schopných obživu poskytnout. Proto je pro náš život nesmírně významné, jsme-li pány své obživy sami, máme-li možnost výběru a nebo volbu nemáme. Právě na tom závisí naše svoboda.

Ve společnosti pak nezávislost obživy a nezávislost informací nejvýznamněji ohraničují politickou moc, vylučují monopol na organizaci sociálního života. Dokud existují různé zdroje informací a obživy, je politická moc závislá na přízni a souhlasu obyvatelstva.

I. Stát a sociální jistoty občanů

"Veškeré národní hospodářství je plánovitě řízeno." ^{1/} Československý občan má právo žádat od státu přidělení práce, má právo na státem stanovenou odměnu, právo na státem stanovenou délku dovolené, právo na státem poskytované zajištění ve stáří a v nemoci. Zajištění poskytuje přímo státní moc, proto je neobyčejně stabilní a chráněné před otřesy.

2/

"Všichni občané mají právo na práci."

Základem sociálních jistot je státní garance

plné zaměstnanosti. Stát ji zajišťuje tím způsobem, že sám rozděluje práci ve společnosti a sám disponuje výrobními prostředky.

"Státní plán rozvoje národního hospodářství se vypracovává na základě směrnic Komunistické strany Československa."^{3/} Jediným zaměstnavatelem všech zaměstnanců, jediným zdrojem obživy všech obyvatel je politická strana.

Uplynulých třicet let nesporně prokázalo, že zaměstnavatel se snaží organizovat hospodářské zdroje tak, aby mu výsledky umožnily ochránit všechny zaměstnance před bídou a zvyšovat materiální stránku jejich životní úrovně. Totéž období stejně nesporně prokázalo, že zaměstnavatel sleduje v hospodářství i významné nehospodářské cíle. Abychom poznali třídní zájmy zaměstnavatele v jejich úplnosti, musíme zkoumat nejen odměnu, kterou vyplácí společnosti, nýbrž i služby, jaké za to od občanů požaduje.

II. Vítězství socialistických výrobních vztahů

"Dnešní obtíže kapitalistického hospodářství, zvláště vysoká nezaměstnanost, není způsobena neschopností kapitalistických politiků a ekonomů, ale rozpory v kapitalistickém systému samém. Naše hospodářství tyto základní rozpory odstranilo již před třiceti lety, když byla znárodněna klíčová odvětví národního hospo-

dářství, združstevněno zemědělství a zavedeno celostátní národohospodářské plánování. Tím byla u nás uvolněna cesta k bezkrizovému ekonomickému vývoji."^{4/} Proces vítězství socialistických výrobních vztahů nemá ovšem jen ekonomický, nýbrž i neekonomický obsah.

V únoru 1948 soukromý sektor neohrožoval politickou moc Komunistické strany Československa, neboť politický vliv velkokapitálu byl zásadním způsobem podlomen dávno před únorem. "Dekrety o znárodnění z 24. října 1945 bylo znárodněno 16,4 % celkového počtu závodů v průmyslu, v nichž pracovalo 53 % všech zaměstnanců v průmyslu. Bezprostředně po znárodnění se zespolečenštěný sektor podílel na tvorbě národního důchodu 50,3 %, malovýrobci 25 % a soukromý sektor jen 24 %"^{5/} Malovýrobní sektor nepovažovala žádná z politických stran za politického soupeře. Všechny strany měly podporu malovýrobců ve svých programech a ucházely se o jejich přízeň.

Vzniká otázka, jaké zájmy sledovala komunistická strana novou likvidační politikou vůči malovýrobě po svém vítězství? V roce 1948 pracovalo v soukromých živnostech 904 724 osob. V roce 1967 jich zůstalo 9 000, tj. 0,015 všech pracujících. V roce 1955 bylo ještě soukromé vlastnictví půdy zdrojem obživy 1 318 000

jednotlivě hospodářských rolníků. Do roku 1967 jejich počet klesl na 160 000, tj. na 2,4 % všech pracujících.

V procesu hromadné likvidace obživy malorolníků a živnostníků lze obtížně vidět ušlechtilou ideu odstranění vykořisťování člověka člověkem. Z celkového počtu 564 820 osob činných v řemeslných závodech v českých zemích k 31.12.1946 jich bylo totiž plných 95 % zaměstnáno v závodech s pěti činnými osobami včetně majitele a bezplatně pomáhajících členů rodiny. V roce 1955 obhospodařoval soukromý sektor 56 % zemědělské půdy. Na této výměře se však z 90 % podíleli rolníci s méně než 15 hektary půdy.^{7/}

Likvidaci malovýroby nelze vidět jako ekonomicky jednoznačné výhodné opatření. Ponecháme stranou složitější problém zemědělství. Rychlý úbytek živností v letech 1948-1952 byl provázen přesunem řemeslníků do jiných oborů činností, než soukromě provozovali. V řemeslech poklesl počet pracujících o 200 000 tj. o třetinu a nové socialistické organizace nebyly schopny uspokojit poptávku po službách.^{8/}

Likvidace malovýroby připravila Komunistickou stranu Československa o podporu významné části obyvatelstva. Milióny občanů se právem cítily touto stranou podvedeni. "Máme organizo-

vaných více než 50 000 živnostníků... KSČ je dnes daleko nejsilnější stranou i mezi živnostníky... Generální tajemník KSČ s. Slánský vyhlásil jasně hned po osvobození, že soukromý majetek je nám svatý, že majetek nabytý poctivou prací živnostníků, jejich otců a dědů budeme chránit."^{9/}

Komunistická strana Československa, postavena před úkol vládnutí, si z možných forem vlády vybrala totalitní koncepci. Po únoru 1948 se stal skutečností pokus vládnout ovládnutím všech forem sociálního a individuálního života, politická neochota jednat s vrstvami a skupinami společnosti, snaha nahradit partnerství obyvatelstva a mocí pouhou závislostí. Totalitní koncepce vlády nutně pohlíží na soukromý sektor jako na prostor nezávislého života a ve svých nejhorších formách je proto trvale spojena s úsilím rozbít společenskou strukturu, v níž je možná nezávislá obživa.

III. Soukromý sektor dnes

"V mezích socialistické hospodářské soustavy je přípustné drobné soukromé hospodářství, založené na osobní práci a vylučující vykořisťování člověka člověkem."^{10/} Zdůrazněme nejprve, že v této kapitole se nehovoří o soukromém podnikání, při kterém soukromý podnikatel

najímá zaměstnance, nýbrž pouze a výhradně o osobní práci jednotlivců /případně nejbližších příbuzných/ na svůj vrub a účet. Může se občan dnešního Československa rozhodnout pro soukromé hospodaření jako zdroj své obživy? Může se spolehnout na ústavní právo soukromé osobní práce?

"Kdo neoprávněně provozuje ve větším rozsahu soukromé výrobní nebo jiné výdělečné podnikání, bude potrestán odnětím svobody na šest měsíců až tři léta".^{11/} Občan nemá právo žít se řemeslem, opravami televizorů, taxislužbou, šitím šatů atd. Občan, který bychtěl získat obživu výkupem a prodejem ovoce či zeleniny, rovněž koná trestný čin: "Kdo si opatří nebo přechovává předměty potřeby ve větším rozsahu nebo předměty větší hodnoty v úmyslu je se ziskem prodat nebo směnit anebo získat jinou výhodu, nebo takovou činnost zprostředkuje, bude potrestán odnětím svobody na šest měsíců až tři léta."^{12/} Trestní zákon platí bez ohledu na to, zda občan odvádí daně a bez ohledu na to, zda spokojuje poptávku obyvatelstva, trvale neuspokojovanou socialistickými organizacemi. Trestní zákon neochraňuje společnost před vykořisťováním člověka člověkem, nýbrž zakazuje a trestá právě to, co ústava republiky vyhláší formálně za právo občana: poctivou osobní práci, svobodně vybranou.

Trestní zákon nestíhá pouze dvě formy soukromého hospodaření: hospodaření na půdě a tzv. soukromé konání služeb a oprav.

Z hospodaření na půdě je vyřazen každý, kdo už půdu nemá. Občan si ji nemůže koupit nebo pronajmout bez souhlasu státu. Z obživy na soukromé půdě je také vyloučen každý, kdo by se chtěl nechat najmout za mzdu soukromým vlastníkem půdy. Zákon dovolu je zaměstnávat na půdě pouze taxativně stanovené členy rodiny vlastníky.^{13/} Soukromá půda není soukromou záležitostí vlastníka. Má povinnost "využívat ji k zajištění produkce společensky žádoucích zemědělských výrobků."^{14/} Tato povinnost je sankcionována hned dvojím způsobem. Jestliže rolník za jakéhokoliv důvodu neplní dodávky, stát mu může odejmout půdu a zároveň jej trestně stíhat: "Kdo při provozu soukromého hospodářství nesplní byť z nedbalosti, ve větším rozsahu úkoly vyplývající z hospodářského plánu, bude potrestán odnětím svobody až na jeden rok nebo peněžitým trestem."^{15/}

Tzv. soukromé konání služeb a oprav na základě povolení národního výboru je, jak již z názvu vyplývá, závislé na vůli státu. Počet povolení vydaných v ČSSR k 1.12.1963 byl 22 797.^{16/} Podle zákona má být toto podnikání

umožňováno jen těm, kteří z důvodu nemoci, věku atd. nemohou stejné práce konat v socialistické organizaci.

Pracovní příležitosti osobní soukromé práce individuálně povolují, zakazují či ruší orgány státu. Při tom rozhodují podle zájmů politické strany, tj. podle neveřejných kritérií, nestanovených právním řádem. Dnešní soukromý sektor je svou existencí závislý na státní vůli, nikoli na poptávce po své produkci. Podle politických zájmů se rozhoduje i o sociálním postavení samostatně hospodařícího občana a tím i o rozsahu soukromého sektoru. Formálně jsou soukromníci plnohodnotnými občany. Např.: "Jednotné sociální zabezpečení vychází ze socialistických zásad a zaručuje právo na zabezpečení všem občanům. Výše dávek důchodového zabezpečení se určuje především pracovními zásluhami."^{17/} Podle prováděcích předpisů však starobní důchod zaměstnance socialistického sektoru může dosáhnout ke dni nároku částky 2 010 Kčs, zatímco u soukromého rolníka maximální částky 590 Kčs.^{18/} Přitom průměrná mzda činí 2 643 Kčs^{19/} a od roku 1979 se úředně za hranici bídy považuje příjem 780 Kčs.^{20/} Výše dávek důchodového zabezpečení se tedy neurčuje "především pracovními zásluhami", nýbrž především tím, v jakém sektoru člověk pracuje. Výsledky výzkumu distribu-

ce příjmů, indexu vlastnictví předmětů a indexu vybavení domácností ve vlastnických sektorech koncem roku 1967 ukazují jednoznačně nejhorší postavení soukromých drobníků ve všech ukazatelích.^{21/}

Za formu obživy nezávislé na státu bychom mohli považovat zákonem povolený pracovní poměr mezi občany nebo církevní profesí. Podrobnější rozbor však ukáže, že tomu tak není.

"Mezi občany může být sjednán pracovní poměr jen k poskytování služeb pro osobní potřebu za mzdu."^{22/} Legální pracovní poměr nezávisí na tom, co spolu sjednají občané. Osobu zaměstnavatele i zaměstnance, sjednanou výši mzdy a pracovní náplň musí schválit stát. Teprve pak může být zaměstnanec chráněn před stíháním pro trestný čin nedovoleného podnikání, teprve pak může být nemocensky a důchodově pojištěn. Pracovní poměr mezi občany stát prakticky povoluje jen pro zajištění domácností s dětmi, jejichž matka chce být zaměstnána a zároveň prokáže, že pro její děti není místo v jeslích.

Zákon vymezující vztahy státu a církve byl přijat už v roce 1949. Od té doby je souhlas k výkonu povolání duchovního závislý na státu, stejně jako mzda duchovního a počet studentů bohosloví. "Faráři mají nejnižší platy ze všech skupin zaměstnanců! po celých 26 let

nebyly upraveny. Nastupuje-li kazatel na samostatné místo, je jeho hrubý příjem 896 Kčs /na nesamostatné místo o 200 Kčs méně/. Jeho příjem se zvyšuje každý třetí rok o Kčs 60,-, celkově však jen po deset tzv. "trienálek"... Zvláštní orgán na ministerstvu kultury též rozhoduje o roční kvotě studentů, kteří smějí být přijati ke studiu teologie. Zatímco v roce 1969/70 bylo ve všech církvích celkem asi 800 studentů teologie, klesl nyní tento počet asi na 400, ačkoliv počet zájemců je mnohem vyšší a též potřeba ve všech církvích je značná./Jen v naší církvi je třicet sborů uprázdněno a takřka zmizely sbory, které měly dva duchovní./^{23/}

Obživa svobodným povoláním /vědeckí pracovníci, spisovatelé, skladatelé, výtvarníci, architekti, výkonní umělci atd./ je upravena autorským zákonem. Autor může získat odměnu za vytvořené dílo pouze tehdy, povolí-li zákonem stanovená socialistická organizace užití díla.^{24/} Obživa autora je tak závislá nikoliv na zájmu veřejnosti, nýbrž na posudku socialistické organizace. V ústředním tiskovém orgánu zaměstnavatele se o možnosti obživy svobodným povoláním například říká: "... při posuzování, hodnocení jakéhokoliv našeho, u nás a pro nás vzniklého uměleckého díla nelze jinak, než se

nejprve ptát po jeho socialistickém charakteru. Zcela zákonitě, protože nemá-li současné dílo takový charakter, nemá důvod k tomu, aby vůbec vzniklo, aby bylo šířeno."^{25/}

Situace soukromého sektoru a ostatních možností obživy formálně na státu nezávislých ukazuje, že zaměstnavatel společnosti se neohlíží na společenskou poptávku, potřebnost a kvalitu poctivé osobní soukromé práce a z mimoekonomických důvodů ji mocensky omezuje.

IV. Socialistické organizace

"Občané uskutečňují své právo na práci v souladu se zájmy společnosti především jako pracovníci v pracovním poměru k socialistické organizaci."^{26/} Celá společnost, s výjimkou zanedbatelného procenta pracovních příležitostí v nesocialistickém sektoru, získává povinně obživu v socialistických organizacích.

"Veškerá hospodářská činnost státních i jiných socialistických organizací... je řízena podle zásad demokratického centralismu."^{27/}

V jednom centru se činí všechna rozhodnutí o podmínkách podnikání, kterékoliv socialistické organizace /průmyslového podniku, zemědělského družstva nebo služeb/: o produkci, cenách, mzdách, odvodech zisku a dotacích, počtu za-

městnanců, personálním vedení, investicích, zahraničním obchodě atd. Politická strana, která je monopolním držitelem politické moci, jediným zaměstnavatelem celé společnosti je i jediným manažerem a podnikatelem v celém socialistickém sektoru hospodářství.

Socialistické organizace charakterizuje zákon jako ty, jejichž činnost "přispívá k rozvoji socialistických vztahů."^{28/} Právě jednotné zásady a jediná vůle, podle nichž všechny socialistické organizace /tj. i všechny společenské organizace/ fungují, umožňují rozšířit platnost "socialistických vztahů" na všechny pracovní příležitosti ve společnosti.

V socialistických organizacích je především socialistický vztah mezi zaměstnavatelem a zaměstnanci. Zaměstnanci nemohou změnit výši mezd a ostatní pracovní podmínky bojem odborů. Odbory, které by měly za cíl ochraňovat a reprezentovat zaměstnance vůči zaměstnavateli jsou zakázány. Státní moc povoluje jen ty organizace, které založí a řídí zaměstnavatel a jimiž organizuje zaměstnance k plnění pracovních úkolů. Zároveň jsou zaměstnanci povinni prodávat svou pracovní sílu zaměstnavateli, neboť nemají právo na stávku. Zákazem nezávislých odborů a stávky se zaměstnavatel chrání před možností hospodářského nátlaku zaměstnanců.

Socialistické organizace poskytují obživu jen v podmínkách úplné mocenské ochrany zaměstnavatele před sociálně ekonomickými požadavky zaměstnanců.

V socialistických organizacích není obsahem pracovního poměru jen úmluva o práci a odměně. Neodílnou součástí požadovaného pracovního výkonu každého zaměstnance je veřejná podpora politické činnosti zaměstnavatele. Podle československého právního řádu jsou nezbytnou podmínkou pro řádný výkon práce v socialistických organizacích "občanské angažovanost" a "morálně politické kvality pracovníka".^{29/} Nesplní-li zaměstnanec tuto část svých pracovních povinností, je z práce vyhozen: "Výpověď Vám dáváme proto, že nesplňujete potřebné požadavky, především politickou kvalifikaci, pro zastávání své funkce..."^{30/} "Vaší činností, jednáním a politickými postoji v nedávné době ztratila jste důvěru vedení OÚNZ a pracovních kolektivů, nezbytnou k zastávání funkce lékařky."^{31/} Nesouhlas se svým momentálním politickým postojem považuje zaměstnavatel za důvod k okamžité výpovědi: "Na společné poradě všech pracovníků gymnázia, konané dne 19. ledna 1977 byla mj. projednána otázka Charty 77... Na závěr této porady byla schválena rezoluce na podporu politiky KSČ a proti Chartě 77.

Vy jako mladý učitel... jste se svým odmítnutím podpisu schválené rezoluce vážně provinil..."^{32/}

Každý občan, který o to žádá, dostane v socialistických organizacích práci. O přijetí do jednotlivých profesí a o funkčním postupu však nerozhodují individuální schopnosti, kvalifikace, vzdělání a výkonnost zaměstnance, nýbrž politická hlediska. Pro uchazeče o zaměstnání v socialistické organizaci existují celostátně jednotné dotazníky, bez jejichž vyplnění nemůže občan dostat práci. V listopadu 1978 vyplňoval autor studie dotazník^{33/} pro místo čističe oken v poliklinice, který obsahoval následující otázky:

- a/ členství v politických stranách uchazeče, jeho manželky, jejich dětí, sourozenců, rodičů uchazeče a rodičů manželky
- b/ třídního původu uchazeče, manželky, rodičů uchazeče, rodičů manželky
- c/ stranické funkce uchazeče a jeho manželky
- d/ členství a funkce ve společenských organizacích uchazeče, jeho manželky a jejich dětí
- e/ stranická vyznamenání uchazeče
- f/ účast uchazeče v socialistické soutěži
- g/ seznam příbuzných uchazeče v zahraničí, důvody pobytu a formy styku s nimi

h/ seznam ostatních osob a jejich adres v zahraničí, s kterými uchazeč udržuje styky

i/ seznam pobytu uchazeče v zahraničí

Součástí dotazníku je životopis, v němž má uchazeč mimo jiné podrobněji rozvést "svou dosavadní politickou a veřejnou činnost, své politické postoje v kritickém období let 1968-69" a dále "informace o politické angažovanosti své rodiny /rodičů, sourozenců, manžela, dětí/".

Na každém pracovišti socialistického sektoru jsou zaměstnáni pracovníci, kteří podle celostátních a neveřejných směrnic vládnoucí politické strany zkoumají politickou kvalifikaci každého uchazeče o jakoukoliv práci. Výsledky tohoto zkoumání jsou rozhodující pro přijetí, pro zařazení do profese, funkce, platové třídy atd. "Uvědomělý křesťan musí počítat s tím, že mu bude jen zřídka svěřena významnější funkce v hospodářství, veřejných službách nebo ve státní správě. Určitá povolání jsou aktivním příslušníkům církve v některých oborech uzavřena. Učitelé musí složit slib, že budou vychovávat v duchu vědeckého marxisticko-leninského učení. To bývá pro křesťany překážkou z důvodů svědomí. Něco podobného se zavádí pro lékaře. V uměleckých svazech, ve stanovách ROH i jinde je zakotvena zásada, že se jejich

členové řídí marxismem-leninismem. Kdo se názorově odlišuje /což platí nejen pro křesťany, nýbrž i pro nekonformní ateisty, marxisty, komunisty a socialisty/, nemůže se uplatnit ve vyšších funkcích a v některých povoláních nesmí setrvat. To je ovšem výslovně v rozporu s článkem 20 Ústavy, kde se říká, že "společnost pracujících zaručuje rovnoprávnost občanů vytvářením stejných možností a stejných příležitostí ve všech oborech života"... V rozporu s tvrzením představitelů státní správy, že státní orgány nezkoumají církevní příslušnost občanů, je skutečnost, že církevní tajemníci vyžadují ve všech oblastech na duchovních jmenné seznamy členů staršovstev s udáním bydliště a funkčním zařazením v zaměstnání. Tato striktně vyžadovaná povinnost není opřena o žádné zákonné ustanovení.

Socialistickými organizacemi zabezpečuje politická strana, která je jediným zaměstnavatelem společnosti, právo každého na práci. Zároveň jimi zabezpečuje, aby konkrétní pracovní příležitosti byly přidělovány společnosti jako odměna či trest za politické postoje, náboženské přesvědčení a jiná mimopracovní kritéria a dále, aby v hospodářství byl oceněn loajální

politický postoj víc, než pracovní poctivost, schopnost a kvalifikace. Tento způsob využití energie a schopností jednotlivých sociálních vrstev, skupin a jednotlivců v hospodářském životě země, nestaví na první místo ekonomické potřeby společnosti, nýbrž politické zájmy zaměstnavatele, neboť neuvolňuje tvořivé síly společnosti a iniciativu lidí.

V. Říše svobody

Karel Marx tušil tam, kde se přestane pracovat pod tlakem nouze, říši svobody. Dnešní industriální společnosti v Evropě a Severní Americe jsou charakteristické klesající délkou pracovní doby, za níž lze obstarat prostředky k existenci.

V Západní Evropě roste počet obyvatel, kteří pracují na částečný úvazek, protože chtějí a aniž by hmotně strádali. Ve Velké Británii činí částečná zaměstnanost 17 % všech pracovních sil, v NSR kolem 10 % a ve Francii 7,3 %.^{35/} V Československu Zákoník práce zbavuje občana práva na částečný úvazek a připouští pouze výjimky poskytované invalidům a ženám s malými dětmi.^{36/} Na rozdíl od Západu, kde rozhoduje o délce svého volného času občan sám, v Československu rozhoduje za občana stát. Práce není osobní existenční potřebou, nýbrž

povinností vůči státu. Neplnění této povinnosti je trestáno feudálním způsobem. Československý občan, který nepřijde do práce není zaměstnavatelem sankcionován ekonomicky, nýbrž fyzicky: "Pro přečin proti pracovní kázni bude potrestán odnětím svobody až na tři měsíce... kdo... způsobí škodu tím, že soustavně bez závažného důvodu vynechá pracovní směny..."^{37/}

Stát nepřetržitě donucuje policejním aparátem občany k zaměstnání. "Žádám, abyste se laskavě dostavil dne 18. ledna 1978 v hod. 8,00 do budovy Krajské správy SNB Brno, Leninova 46. Vaše přítomnost je nutná za účelem vysvětlení získávání prostředků k obživě v době Vaší pracovní fluktuace. V případě, že se nedostavíte, budete předveden."^{38/} Občan se nemůže rozhodnout půl roku stavět dům, studovat cizí jazyk, cestovat anebo odpočívat. Každý musí mít u sebe potvrzení o zaměstnání. Bez něho může být na ulici či v horách zadržen policií, předveden na policejní stanici, podroben osobní prohlídce a vyšetřován. Není dovoleno žít z příjmu poskytovaných rodiči, přáteli ani z darů. "Kdo se soustavně vyhýbá poctivé práci a dává se někým udržovat nebo si prostředky k obživě opatřuje jiným nekalým způsobem, bude potrestán odnětím svobody až na tři léta."^{39/}

Zaměstnání je úkonem, potřebným k zajištění osobní bezpečnosti.

Bylo už řečeno, že zaměstnání neznamená svobodný výběr práce, nýbrž přijetí monopolního zaměstnavatele a jeho podmínek. Z práva na práci se stává pracovní povinnost s rysy feudálního připoutání. Zaměstnanec, který chce dát v. pověď bez souhlasu zaměstnavatele, má výpovědní lhůtu sedm až devět měsíců a vláda ČSSR si vyhradila právo ji libovolně prodloužit: "Pokud by to situace v pracovních silách vyžadovala, pamatuje Zákoník práce na to, aby vláda mohla pružně zavést i jiná vhodná omezení výpovědi dávaných pracovníky z méně závažných důvodů, například vázat je na souhlas okresních národních výborů nebo jiných orgánů".^{40/} Zaměstnanec může být zatčen a odsouzen podle zákona o přečinech jen proto, změní-li zaměstnavatele bez této výpovědní lhůty: "Znak 'soustavně bez závažného důvodu vynechává pracovní směny' může naplnit i pachatel, který bez rozvázání pracovního pomru odejde od svého zaměstnavatele, i když potom pracuje na jiných pracovištích".^{41/}

Pracovní proces se ve společnosti stal, vedle zdroje obživy, i zdrojem donucení občanů prodávat svou pracovní sílu určenému zaměstna-

vateli. Občan musí přijmout podmínky práce stanovené politickou stranou /profese, mzda, délka pracovní doby/ a je zbaven prostředků /nezávislé odbory, právo na stávku/ jimiž by mohl tyto podmínky měnit. Nesmí získávat obživu u jiného zaměstnavatele a nesmí nemít zaměstnavatele.

Wimpekonomické přinucení k práci je specifickým hospodářským zdrojem totalitní vlády. Společnost je donucena vytvářet pro svého zaměstnavatele-politickou stranu - nadhodnotu a zároveň zbavena přímého vlivu na proces tvorby a rozdělování důchodu.

VI. Totalitarismus a společnost

Sjednocení hospodářské a politické moci po roce 1948 vytvořilo podmínky pro hospodářskou závislost občanů na státu. Vládnoucí politická strana se stala monopolním zaměstnavatelem a povinným zdrojem obživy všech občanů. Součástí pracovního výkonu učinila veřejnou podporu své politické orientace. Z tohoto hlediska rozhoduje, která část společnosti nesmí a která může vykonávat určité práce. Odstranila ekonomické vykořisťování v tradičním smyslu, avšak upevnila existenční strach. Hospodářskou sociální jistotu a perspektivu si občan může zajistit jen naprostou rezignací na svobodu myšlení a jednání. Totalitní koncepce vlády

neusiluje o podporu občanů, nýbrž o jejich závislost. Z organizace hospodářství tvoří nejvýznamnější mocenský nástroj k zajištění jednotného politického chování obyvatelstva. Vládnoucí politická strana může proti životním potřebám nepohodlných jedinců a vrstev použít nejen tradiční mocenské aparáty /policii, soudy/ nýbrž i jakoukoliv pracovní profesi či funkci ve společnosti /nadřízené v práci, odbory, lékaře, učitele dětí, bytové, poštovní i pohřební ústav atd./. Každý občan, v rámci svých pracovních povinností musí přijmout i část funkcí státního represivního aparátu. Tento všezasahující mocenský tlak vykonává politická strana prostřednictvím společnosti státních zaměstnanců na každý den života člověka. Úplná závislost obživy společnosti na komunistické straně je dnes hlavní oporou totalitní politické moci, neboť podmínky obživy jsou nejhromadnější překážkou svobodného veřejného života.

Organizace hospodářství není vedena společensky potřebným směrem. Pojetím pracovního procesu jako mocenského nástroje vyřazuje vláda řadu významných hospodářských zdrojů, neboť potřeba uspokojit ekonomické zájmy obyvatelstva se stává podnikatelským hlediskem jen částečně.

Zajištění totalitní vlády pro vládnoucí politickou stranu je nadřazeno zajištění hospodářských zájmů celé společnosti.

Respektuji pozitivní výsledky Komunistické strany Československa. Plnou zaměstnanost, tj. právní zákaz výpovědi z hospodářských důvodů, považuji za historickou vymoženost. Komunistická strana si svou schopností zajistit plnou zaměstnanost získala významnou sociální základnu i v podmínkách politické nesvobody. Jsem stoupencem nekapitalistické cesty rozvoje a považuji za nevratnou základnu ekonomických vztahů zespolečnění velkovýroby a ideu družstevní vesnice, zbavenou ovšem mocenského donucení k této formě vlastnictví. Respektuji-li pozitivní výsledky komunistické strany, musím zároveň jako socialista kategoricky odmítnout její tvrzení /i naivní představy části západoevropské levice/ o reálném socialismu jako společnosti, v níž vlastnické a hospodářské poměry zajišťují nejvyšší stupeň osvobození člověka. Ve společnosti, v níž vládnoucí politická strana vlastní podmínky obživy všech občanů nelze mluvit o osvobození. Sociální jistoty, dosažované za cenu rezignace člověka na svobodu nemohou rozšiřovat svobodu, nýbrž pouze kompenzovat nesvobodu. Za institucionální záruky svobodné socialistické práce považuji nezávislé odbory,

samosprávu zespolečenštěného sektoru, právní jistotu pro soukromou malovýrobu, plnou zaměstnanost, centrální plánování, podnikové rozhodování podle ekonomicko-tržního kritéria, rostoucí služby společnosti poskytované jednotlivci, demokratické rozhodování společnosti (z titulu občanství) o státním vlivu v hospodářství.

Určité společenské problémy musí řešit každá vláda. Mocenský systém ovlivňuje každodennost jen částečně. Pro život občana není v zásadě důležité, kdo vládne, nýbrž jak vládne. Absolutismus v Rakousku-Uhersku nebyl totalitní vládou. Totalitarismus neznamena vládu jedné politické strany, nýbrž situaci, kdy si vláda přivlastňuje právo zasahovat do všech oblastí života občana a společnosti. Každý politický směr má legitimní právo vládnout, přináší-li obecný prospěch. Z toho vychází můj vztah jak k anti-komunismu, tak k vládě KSČ. Žádná vláda si však nemůže přisvojovat právo být jediným zdrojem společenské iniciativy. Z toho vychází můj vztah k totalitním koncepcím jakéhokoliv původu včetně vlády KSČ.

Vláda, která je vždy významným zdrojem společenské iniciativy, si v totalitarismu vynucuje být jejím jediným zdrojem. Totalitarismus upírá občanům a sociálním skupinám právo

samostatně pracovat ve prospěch všech. Totalitní potlačování lidské samostatnosti a tvořivé energie poškozuje a ochuzuje společnost.

Základní problémy rozhodující o životě československé společnosti nejsou spojeny s mocenským systémem, ale s totalitním způsobem vlády. Jsou proto řešitelné bez alternativní politické moci, avšak nikoliv bez respektu vlády k alternativám a iniciativám vzniklým nezávisle na ní. Právě tento respekt státní moci k tomu, co tvořivě vznikne mimo ni, je klíčem k vnitřní obnově a rekonstrukci československé společnosti a k růstu její prestiže ve světě.

VII. Totalitarismus a svět

Světové společenství vyjádřilo dvěma mezinárodními pakty obecnou normu občanských, politických, hospodářských, sociálních a kulturních práv člověka. Lidská práva nejsou v paktech odvozena z ideologií či politických systémů, nýbrž z uznání lidské důstojnosti. Tím se mezinárodní společenství postavilo proti totalitarismu, který svou podstatou neuznává žádná práva omezující státní moc. Pakty obsahují mimo jiné články vylučující totalitní ovládání obživy jedince:

"Na nikom se nesmí vyžadovat, aby vykonával

nucenou nebo povinnou práci."^{42/}

"Právo na práci, ... zahrnuje právo každého na příležitost vydělávat si na živobytí svojí prací, kterou si svobodně vybere nebo přijme."^{43/}

"Stejnou příležitost pro všechny dosáhnout v zaměstnání povýšení na odpovídající vyšší stupeň, přičemž nebudou uplatňována jiná kritéria, než délka zaměstnání a schopnosti."^{44/}

"Právo každého na zakládání odborových organizací."^{45/}

Československá socialistická republika oba mezinárodní pakty ratifikovala a 23. března 1976 se staly součástí jejího právního řádu.

Mimoekonomické přinucení k práci a totalitní ovládání podmínek obživy nesmazatelně poznamenává strukturu a fungování společnosti. V celospolečenském rozsahu poskytuje zásadně nové zdroje nadvlády státu nad člověkem. Zdroje nesrovnatelně mocnější, než kterými disponují vojensko-policejní diktatury dvacátého století.

Poznámky

- 1/ - Ústava ČSSR, čl. 7
- 2/ - Ústava ČSSR, čl. 21
- 3/ - Zákon 37/1971, čl. II
- 4/ - Dopis prof. Vladimíra Kadlece dr. Gustávu Husákovi před XV. sjezdem KSČ, citováno podle samizdatu
- 5/ - Pavel Mateks: Právní problémy zespolenštění průmyslu v Československu 1945-1947, Univerzita JEP, Brno 1978
- 6/ - Statistická ročenka ČSSR 1969
Pavel Machonin a kol.: Sociální struktura socialistické společnosti, Svoboda 1966
- 7/ - Pavel Machonin a kol.: Sociální struktura socialistické společnosti, Svoboda 1966
- 8/ - Tamtéž
- 9/ - Z projevu J. Horna, předsedy živnostenského oddělení ústředí KSČ na celoslovenské živnostenské konferenci KSS, 6.4.1946, citováno podle brožury "Za rozvoj živnostenského podnikania" vydané sekretariátem ÚV KSS, Bratislava 1946
- 10/ - Ústava ČSSR, čl. 9
- 11/ - Trestní zákon, § 118
- 12/ - Trestní zákon, § 117
- 13/ - Zákon 40/1964
- 14/ - Zákon 123/1975
- 15/ - Trestní zákon, § 119
- 16/ - Statistická ročenka ČSSR 1969
- 17/ - Zákon 121/1975
- 18/ - Zákon 121/1975
Vyhláška 128/1975

- 19/ - Z projevu předsedy vlády ČSSR Lubomíra Strougala na zasedání ÚV KSČ 7.10.1980, citováno dle Rudého práva
- 20/ - Zákon 121/1975
Zákonná opatření předsednictva Federálního shromáždění ČSSR 76/1979
- 21/ - P. Machonin a kol.: Československá společnost, Epoque 1979
- 22/ - Zákoník práce, § 269
- 23/ - Z podání 31 členů českobratrské církve evangelické Federálnímu shromáždění ČSSR ze dne 7. května 1977, citováno dle samizdatu
- 24/ - Zákon 35/1965, § 19, 20
- 25/ - Z článku "Socialistický charakter díla", podepsaného značkou K1, Rudé právo 30.8.1980
- 26/ - Zákoník práce, čl. 24
- 27/ - Ústava ČSSR, čl. 11
- 28/ - Zákoník práce, § 8, odst. 1
- 29/ - Sbírka rozhodnutí a stanovisek soudů ČSSR 9-10, str. 500
- 30/ - Z výpovědi nočního hlídače v Národní galerii Tomáše Brunclíka, ze dne 19.4.1977, citováno dle samizdatu
- 31/ - Z výpovědi lékařky anesteziologického oddělení nemocnice MUDr. Jiřiny Zelenkové ze dne 24.2.1977, citováno dle samizdatu
- 32/ - Z výpovědi středoškolského učitele Jana Urbana ze dne 28.1.1977, citováno dle samizdatu
- 33/ - Dotazník vydaný Statistickým a evidenčním vydavatelstvím tiskopisů n.p. s označením SEVT-01 240 0,1/78

- 34/ - Z podání 31 členů českobratrské církve evangelické Federálnímu shromáždění ČSSR ze dne 7. května, cit. dle samizdatu
- 35/ - Rudé právo 3.9.1980
- 36/ - Zákoník práce, § 86, odst. 1
- 37/ - Zákon o přečinech, § 8, odst. c
- 38/ - Z policejního předvolání nezaměstnaného promováného matematika Michaela Dymáčka, vyhozeného ze zaměstnání pro podpis Charty 77, cit. dle samizdatu
- 39/ - Trestní zákon, § 203
- 40/ - Z důvodové zprávy k Zákoníku práce
- 41/ - Sbírka rozhodnutí a stanoviseň soudů ČSSR 10/71
- 42/ - Mezinárodní pakt o občanských a politických právech, čl. 8, odst. 3a
- 43/ - Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech, čl. 6, odst. 1
- 44/ - Tamtéž, čl. 7, písmeno c
- 45/ - Tamtéž, čl. 8, odst. 1, písmeno a

